

faro | tijdschrift over cultureel erfgoed

Jaargang 16, nr 1, maart 2023

Driemaandelijks tijdschrift. Afgiftekantoor Antwerpen. Erkenning: P808155

Dossier beestig erfgoed

Over dieren en mensen

De nieuwe ICOM-definitie
uitgelegd

Middeleeuwse drolerieën

De beladen geschiedenis van
Langemar(c)k

03
EDITO

06
DE NIEUWE ICOM-
MUSEUMDEFINITIE
Jaren van discussie

12
LANGEMAR(C)KSTRATEN
De betekenis van een straatnaam

18
MONASTIEK ERFGOED
Een samenwerking

DOSSIER BEESTIG ERFGOED

© Pieter Cox

- 24** ALLEMAAL BEESTJES | Een introductie
- 28** BIODIVERSITEIT IN VLAANDEREN | Cijfers
- 30** DIEREN EN IMMATERIEEL ERFGOED | Erfgoed in beweging
- 36** DE GROOTSTE NATUURHISTORISCHE COLLECTIE VAN NEDERLAND | *faro* sprak met Caroline Breunesse van Naturalis
- 40** EXOTISCHE DIEREN IN DE SCHIJNWERPERS | Menageries
- 46** LEVEND ERFGOED | Een gesprek met Jan Martens
- 52** NATUURPUNT, IN HET MIDDEN VAN DE MAATSCHAPPIJ | Walter Rycquart
- 56** NATUURBEHOUD IS OOK ERFGOEDZORG | Praktijkvoorbeeld
- 60** DIERENTUINEN | Historisch perspectief
- 64** LEESTIPS
- 66** HET ARTIS GROOTE MUSEUM | Een indrukwekkend publieksprogramma
- 70** CITES | Een kader voor de internationale handel in wilde planten en dieren

---

EN OOK

04
TELEX

16
SPREKEND ERFGOED
Drolerieën met beesten

22
EXPAT
Lisa Heinis

23
CARTOON
Steve Michiels

58
HET ATELIER
Sil en Hermien,
papierrestauratoren bij KBR

74
MIJN ERFGOEDPLEK
Pim Niesten

COLOFON

faro | tijdschrift over cultureel erfgoed
16 (2023) 1 | ISSN 2030-3777

REDACTIERAAD Eva Begine, Roel Daenen, Katrijn D'hamers, Jelena Dobbels, Elien Doesselaere, Julie Lambrechts, Anne-Cathérine Olbrechts, Henrike Radermacher, Alexander Vander Stichele, Hildegarde Van Genechten, Jacqueline van Leeuwen, Olga Van Oost, Gregory Vercauteren en Jeroen Walterus | redactie@faro.be

HOOFDREDACTEUR Roel Daenen
roel.daenen@faro.be **BEELDREDACTIE**
Katrijn D'hamers **EINDREDACTIE**
Birgit Geudens en Annemie Vanthienen **VORMGEVING** Silke Theuwissen **DRUK** Drukkerij Albe De Coker **ADVERTEREN** Roel Daenen **ABONNEMENTEN** België
€ 40 | buitenland € 50 | los nummer
€ 10 | www.faro.be/tijdschrift

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER Olga Van Oost, p.a. Priemstraat 51, 1000 Brussel **COVERBEELD** Foto: Naturalis
© Koen Mol **HUISCARTOONIST** Steve Michiels

faro is een blad voor en door de cultureel-erfgoedsector. Bezorg ons uw suggestie voor een artikel, onderwerp of thema voor een rubriek of dossier. Hoe? Mail naar redactie@faro.be.

© FARO. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw. De redactie heeft ernaar gestreefd de wettelijke bepalingen in verband met de intellectuele eigendom van de beelden na te streven. Indien u meent dat voor een bepaald beeld het auteursrecht van de maker of zijn/haar erfgenamen werd geschonden, neem dan contact op met de redactie. De inhoud van de teksten en artikels vertolken enkel de visie van de auteurs en niet noodzakelijk die van het bestuur van FARO.

U vindt naast sommige artikels logo's die verwijzen naar de Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen van de VN. Voor meer uitleg, zie www.sdgs.be.

De smaak te pakken

Beste lezer,

Heeft u de voorbije weken de televisiereeks *Het verhaal van Vlaanderen* gevolgd?

Vast wel, want u bent als erfgoedwerker, ambtenaar, beleidsmaker, onderzoeker, student of geïnteresseerde op de een of andere manier bezig met de bronnen van 'de geschiedenis'. Dan weet u ook dat er al flink wat over gezegd en geschreven is. Vooraf, tijdens en ook nadat de tien delen te zien waren; het debat was uitgebreid en van lange duur. Zelfs *The Guardian* had het er eind februari over: "*Lavish Flemish epic grips Belgians – but is it history or propaganda?*" Het debat aan onze kant van het Kanaal ging onder meer over het kostenplaatje, de Antwerpse tongval van de presentator, de plaats van deze reeks in de cultuurpolitiek van de Vlaamse regering en, hoe kan het ook anders, over de aanpak en de inhoud. Over de betekenis en de voorstelling van de Gulden-sporenslag (goed voor een volledige aflevering), de rol van vrouwen tijdens de middeleeuwen, de getoonde kledij en het voedsel, de rol van re-enactment en noem maar op. Nu is een *Historikerstreit* niets nieuws onder de zon; die vindt regelmatig plaats en is op zich een goede zaak. 'De geschiedenis' is allesbehalve gebetonneerd en evolueert mee op het ritme van historiografische en andere grote, maatschappelijke golven.

Opvallend: de media berichtten ook over het effect op de (opvallend) gestegen bezoekersaantallen in onder meer musea en historische locaties. "Mensen willen met eigen ogen de plekken zien waar de geschiedenis zich heeft afgespeeld," klonk het. Het ziet er dus naar uit dat de reeks de interesse van de Vlaming in geschiedenis heeft aangewakkerd. Wat valt er nog uit te leren? Dat een goed verteld, 'spannend' verhaal met mensen van vlees en bloed in de hoofdrol aanspreekt. Goeie zorgvuldige *storytelling* dus; en da's een vak apart. Maar ook, en vooral: dat de openbare omroep een onmisbare partner is en blijft om het met het publiek te hebben over geschiedenis, en bij uitbreiding erfgoed en cultuur. En dat mag, wat ons betreft, en in het licht van haar publieke opdracht, best (flink) wat meer zijn. Zeker nu men duidelijk de smaak te pakken heeft.

De redactie

redactie@faro.be

Upcycling van religieus textiel uit de Brugse Emmaüsparochie

Erfgoedcel Brugge, Bisdom Brugge en de betrokken kerkbesturen stellen een selectie religieus textiel ter beschikking van Brugse makers, om er nieuwe creaties mee te maken. Het gaat om textiel met een lage erfgoedwaarde dat niet meer gebruikt zal worden bij de eredienst. Het is geselecteerd na afloop van een intensief en participatief registratie-, waarderings- en herbestemmingstraject. Een straf staaltje upcycling dus, waarvan het resultaat in samenwerking met Handmade in Brugge en Arte/Grossé op 16 juni wordt bekendgemaakt.

<https://www.erfgoedcelbrugge.be>

PARCUM zoekt filmpjes over het aansnijden van het ijslam

Op 1 april opent in PARCUM, het museum in Abdij van Park Leuven, de nieuwe collectiepresentatie *Je gelooft het nooit*. De tentoonstelling laat zien waar hedendaagse objecten en tradities vandaan komen. Denk bv. aan vliegende ufo's, hocus pocus pats, eenhoorns of ... een ijslam. Op talloze communie- en lentefeesttafels bestaat het dessert nog altijd uit een wit roomijslammetje. De communicant of celebrant mag dan eigenhandig het kopje van het ijslammetje afsnijden. Hebt u een opname liggen waarop het ijslam vakkundig wordt onthoofd? Stuur het dan op naar info@parcum.be of breng het binnen tijdens de openingsuren van het museum.

www.parcum.be/nl/museum

KEVERBAAN YVETTE IN HET YPER MUSEUM

Het kevertje dat 41 jaar lang de legendarische keverbaan van het Ieperse pretpark Bellewaerde trok, staat sinds februari in het Yper Museum. Het 'pimpampontje' maakte in het najaar van 2022 zijn laatste rit, werd gerecupereerd en vormt nu een levendige herinnering aan een bijzonder stukje Iepers verleden.

De schenking van Yvette Vitesse, zoals het koddige wagentje voortaan heet, is meteen de aanleiding voor een speciaal erfgoedtraject in het pretpark zelf: *Het Bewaren Waard*. Het Yper Museum legt de pretparkmedewerkers in de loop van de lente zijn museumcollectie voor. Wat vinden zij het pronkstuk van het museum en wat is in hun ogen waardeloos? En wat vinden ze in hun eigen leefomgeving 'het bewaren waard'? Van die gesprekken maakt het Yper Museum een documentaire die het later dit jaar toont in de inkomhal van het museum.

FONTRESCUE IN DE PRIJZEN OP HENRY VAN DE VELDE AWARDS

Op de 29e Henry van de Velde Awards ging de Public Gold Award naar *Fontrescue*, een project waarmee Studio Brussels Lof historische lettertypes van de ondergang redt. De oude letters zijn te vinden in de openbare ruimte, op gebouwen en grafstenen. Aan de hand van nieuwe technieken worden de letters, die ooit gecreëerd zijn door letterschilders en steenkappers, opgemeten, gedigitaliseerd en aangevuld tot een volledig alfabet, zodat ze opnieuw kunnen gebruikt worden.

De jury over Fontrescue: "Een mix van ambachtelijke kennis en kunde wordt vertaald naar hedendaagse productiemethodes waardoor een stukje grafische geschiedenis voor toekomstige generaties bewaard blijft."

henryvandevelde.be - www.fontrescue.org

CAVA lanceert Vriendenboekje

CAVA, het Centrum voor Academische en Vrijzinnige Archieven, ontwikkelde een initiatief om de diversiteit aan immaterieel erfgoed binnen de vrijzinnig humanistische gemeenschap in kaart te brengen: het immaterieel-erfgoedvriendenboekje. Aan de hand van dit boekje gaat CAVA met uw hulp op zoek naar hedendaagse praktijken, gebruiken, kennis en/of vaardigheden die, omwille van hun waarde, door vrijdenkers worden doorgegeven. Elke bijdrage en elk verhaal over een ritueel, een dans, een terugkerend feest, een spel, een uitdrukking, een lied of een andere immaterieel-erfgoedpraktijk die aansluit bij vrijzinnig humanistische waarden is welkom. Hoe meer en hoe meer divers de bijdragen, hoe liever.

Meer info? Surf naar <https://tinyurl.com/53jehwcu>

MERCATORLEZING GEEFT INKIJK IN ATELIER MERCATOR

CC BY-SA 4.0, FrDr via Wikimedia Commons

In 1994, precies 400 jaar na het overlijden van Gerard Mercator, werd een replica gebouwd van de gerestaureerde aardglobe van Mercator (1541), bewaard in het Mercatormuseum (Sint-Niklaas). Gaandeweg onthulde het bouwproces hoe het er waarschijnlijk aan toeging in het atelier van de 16e-eeuwse globebouwer, vanaf het eerste ontwerp en de zoektocht naar nieuwe betrouwbare cartografische bronnen tot aan de afwerking van de globe zelf.

Dit voorjaar organiseert het SteM Sint-Niklaas vier Mercatorlezingen over verschillende onderwerpen. Op 1 juni wordt ingegaan op de bouw van de replica van de globe. Meer info over deze en de andere lezingen vindt u via <https://tinyurl.com/2p8khpp6>.

KBR ontvangt collectie van de Nationale Loterij

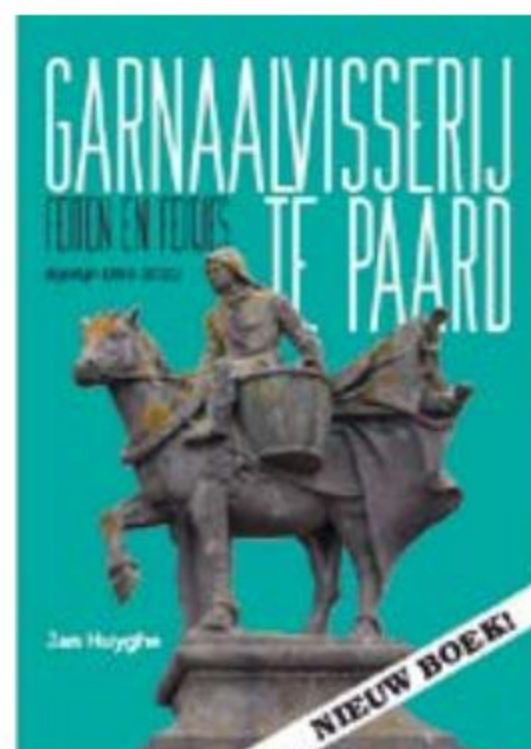

Affiche van de eerste Lotto-trekking, 4 februari 1978 © Collectie Nationale Loterij. Foto: L'Atelier de l'Imagier

De Nationale Loterij vertrouwt een belangrijk deel van haar historische verzameling toe aan KBR. Het gaat onder meer om 220 drukwerken, van het jaar 1520 tot vandaag, thematisch verwant aan de thema's kansspel, kansberekening en loterijen. Daarnaast zijn er meer dan 1.000 prenten en affiches met uiteenlopende onderwerpen: van 16e-eeuwse gravures van de Romeinse godin Fortuna tot de hedendaagse publiciteit van de Nationale Loterij. Heel bijzonder is de unieke collectie van 10.500 loterijbiljetten van 1714 tot vandaag.

De collectie vormt een speciaal fonds met als nummer 102 ("FS CII") en kan op die manier worden getraceerd in de online catalogus van KBR. Vandaag zijn 80 % van de beschrijvingen beschikbaar, de komende maanden worden ze vervolledigd en aangevuld met digitale afbeeldingen van de stukken.

Garnaalvisserij te paard: feiten en feitjes

Een reeks van 700 grote en kleine gebeurtenissen uit de Oostduinkerke *pèrdevischerie*, van een mistig verleden in 1393 tot vandaag.

Dat is, in een notendop, het nieuwe boek *Garnaalvisserij te paard: feiten en feitjes*, geschreven door Jan Huyghe. Om zijn werk over dit bijzondere stukje immaterieel erfgoed goed te kunnen onderbouwen, dook Huyghe twee jaar lang onder in honderden artikels en teksten over de paardenvisserij aan de kust. Een monnikenwerk, met als resultaat een goed gestoffeerde tijdslijn vol 'feiten en feitjes', die wordt aangevuld met verwijzingen naar de bronnen in een bibliografie (900 items), een lijst van 291 paardenvissers, een overzicht van alle Miekies Garnaal en eredames en ruim honderd illustraties.

Waarom waren de paardenvissers opgejaagd wild in de jaren 1770? Wat zijn butterboeren, porretboeren? Hoeveel paardenvissers waren er, waar, wanneer? Wat is vissen met de seyne, de schee, de planken? U leest het in J. Huyghe, *Garnaalvisserij te paard: feiten en feitjes*, een uitgave van vzw Vrienden van het Nationaal Visserijmuseum Oostduinkerke, 2022.

<https://tij-dingen.be/februari-2023/garnaalvisserij-te-paard-feiten-en-feitjes>

DE NIEUWE ICOM-
MUSEUMDEFINITIEOP MAAT VAN
DE TIJD

Op 24 augustus 2022 stemde de internationale museumgemeenschap van International Council of Museums (ICOM) in Praag voor een nieuwe museumdefinitie. Jaren van discussie en een regelrechte impasse in 2019 gingen eraan vooraf. Het was trouwens niet de eerste keer dat er aan die museumdefinitie werd gesleuteld. Na de eerste in 1946 volgden versies in 1951, 1961, 1974, 1995, 2001, 2007 en recent dus in 2022. Een mooi voorbeeld van hoe musea meebewegen op het ritme van steeds veranderende samenlevingen.¹ Een terug- en vooruitblik.

Olga Van Oost

Toen ICOM in 1946 in de schoot van Unesco werd opgericht, smeulde WO II nog na. Een van de grondleggers was de Fransman Georges Henri Rivière, die zijn sporen had verdiend als museoloog en conservator, o.a. in het Musée de l'Homme in Parijs. Daar had hij Germaine Tillion leren kennen, een gedreven antropologe die verzetsstrijdster werd.² Als overlever van het concentratiekamp Ravensbrück werd het na de oorlog voor haar en haar collega Yvette Oddon, de bibliothecaris van Musée de l'Homme, een levenstaak om verzetsstrijders erkenning te geven en collaborateurs aan te duiden.

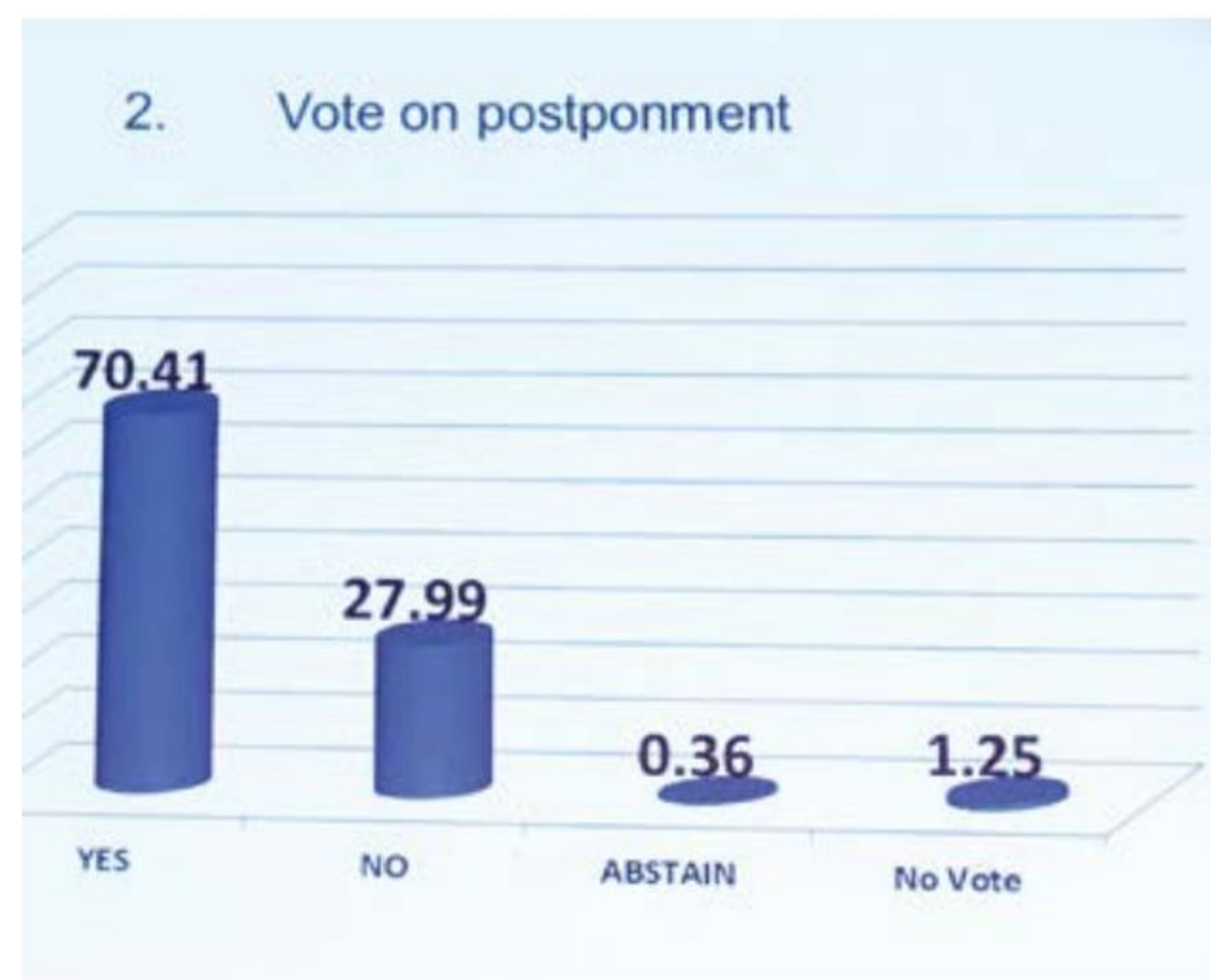
Zij (en vele anderen) hadden brutaal geweld en het verlies aan menselijkheid aan den lijve onderzonden en beseften dus maar al te goed dat met de vernietiging van erfgoed en musea niet enkel

'dingen' verloren gingen. ICOM werd heel snel een forum voor museologen en museumwerkers om het op internationaal niveau over actuele thema's te hebben. Bovendien zag de organisatie het als haar rol om te (re-)ageren wanneer conflictsituaties erfgoed en erfgoedwerkers in gevaar zouden brengen.

VAN 1946 NAAR 2007

Van bij de start van ICOM was er nood aan een gedeeld discours. Vandaar dat de bepaling van een internationaal gedragen museumdefinitie noodzakelijk was. De allereerste in 1946 luidde als volgt: *"The word 'museum' includes all collections open to the public, of artistic, technical, scientific, historical or archaeological material, including zoos and botanical gardens, but excluding libraries, except in so far as they maintain permanent exhibition rooms."* (ICOM Constitution, 1946)

ICOM 2019 Kyoto. Foto: Maarten Heerlien via Flickr, CC BY 2.0

Foto links: Olga Van Oost in het National Museum in Kyoto. © FARO

Foto rechts: resultaten van de stemming tijdens het ICOM-congres in Kyoto, 2019. Meer dan 70 % wenst de beslissing uit te stellen. © FARO

In 1946 lag het zwaartepunt van het museum bij een ‘collectie’. Vanaf 1951 werden de functies ‘behoud en beheer’, ‘studie’ en ‘tentoonstellen aan een publiek’ deel van de definitie. Dat een museum een ‘permanente’ instelling dient te zijn, werd eveneens vanaf 1951 geëxpliciteerd. Vanaf 1961 werd ‘educatie’ een kernfunctie.

De lijst van organisaties die onder de notie ‘museum’ kunnen vallen, werd door de jaren heen steeds uitgebreider. Zo konden tentoonstellingsruimtes in een bibliotheek en archief erkend worden als museale ruimte vanaf 1961, net zoals natuurreservaten. Vanaf 1974 werden ook instituten opgenomen die een specifieke dienstverlening voor musea hebben zoals conservatie, wetenschapscentra etc. Die verbreding werd voortgezet in 1989 voor organisaties die met museologie bezig zijn, met in 1995 de opvallende toelating

van ministeries of andere overheidsadministraties. In 2001 viel op dat er ruimte kwam voor het immaterieel erfgoed, zij het schoorvoetend. Er werd gesproken van “immateriële bronnen”.

In 2007 was er een omwenteling: in de nieuwe museumdefinitie werd het woord ‘collecties’ vervangen door ‘roerend en immaterieel erfgoed’. Dat leverde deze museumdefinitie op:

“A museum is a non-profit, permanent institution in the service of society and its development, and open to the public, which acquires, conserves, researches, communicates and exhibits the tangible and intangible heritage of humanity and its environment for the purposes of education, study and enjoyment.” (ICOM-statuten, Wenen, 24 augustus 2007)

NIETS IS TOEVALLIG ...

De opeenvolgende wijzigingen aan de museumdefinitie gebeurden uiteraard niet in een vacuüm. Wanneer er in 1974 expliciet ‘non-profit’ werd toegevoegd, en ‘in dienst van de samenleving’, kunnen we dat begrijpen in de context van de toenmalige economische crisis, de invraagstelling van subsidiërende overheden en het eerste geflirt met alternatieve financiering waar vanaf de liberale jaren 1980 steeds meer aandacht voor zou zijn.

Ook de opening van de museumdefinitie naar overheden en ministeries was niet toevallig. Vanaf de jaren 1990 professionaliseerde het beleid rond musea en erfgoed verder; er kwamen talrijke beleidsinstrumenten en procedures voor de toekenning van subsidies en de evaluatie van gesubsidieerde werkingen. De museumdefinitie van ICOM werd, ook in Vlaanderen, door beleidsmakers als uitgangspunt genomen om een museumbeleid rond te ontwikkelen. Wanneer in de museumdefinitie ‘plots’ expliciet wordt gesproken over ‘erfgoed’ en ook over ‘immaterieel erfgoed’, dan heeft dat te maken met de erkenning dat veel erfgoed niet tastbaar is. En met het feit dat tradities en rituelen praktijken zijn die van mens tot mens worden doorgegeven. Maar ook met de ontwikkeling van het internationale beleidskader, met op kop de Unesco-conventie voor het borgen van immaterieel erfgoed uit 2003.

KRITIEK OP DE VERSIE VAN 2007

Tot 24 augustus 2022 was de museumdefinitie uit 2007 hét werkinstrument. Maar de laatste jaren groeide de kritiek: vatte deze definitie nog wel de tijdsgeest en de veranderde manier van werken? Hoewel ‘erfgoed’ nog steeds de spil is van elk museum, is er de afgelopen vijftien jaar toch sprake van een diepgaande verandering van perspectief. Er is de bewustwording dat musea geen instellingen zijn die zich ergens buiten of – erger nog – boven de samenleving bevinden, maar wel dat ze er *middenin* staan. Als uitgesproken ‘publieke’ instellingen, gefinancierd met gemeenschaps-geld, zijn ze van en voor *iedereen* én proberen ze dan ook aan te haken bij de thema’s die leven in diezelfde samenleving. De vraag naar maatschappelijke verankering is groter dan ooit.

Musea worden ook veel vaker gezien als plekken voor ontmoeting en conversatie, voor mensen om het samen te hebben over ‘inclusie’ en ‘identiteit’. Niet vanuit theoretische kaders, maar vanuit ‘geleefde ervaringen’. Of om te praten over de effecten van klimaatcrisis, oorlog en conflict. Erfgoed, gedeelde of niet-gedeelde geschiedenissen en verhalen zijn daarbij de rode draad. Dit maakt van musea uitermate boeiende plekken, al is het voor de erfgoedwerkers ook vaak heel uitdagend, om niet te zeggen moeilijk. Zeker wanneer er van

---

Hoewel ‘erfgoed’ nog steeds de spil is van elk museum, is er de afgelopen vijftien jaar toch sprake van een diepgaande verandering van perspectief

hen een zeker activisme en stellingname worden verwacht. Deze maatschappelijke ontwikkelingen zorgden er in ieder geval voor dat de kritiek op de museumdefinitie van 2007 toenam en de vraag naar een herziening luider begon te klinken.

EEN PROCESSIE VAN ECHTERNACH: HET MDPP

Op de driejaarlijkse Algemene Vergadering van ICOM in 2016 werd beslist om de definitie te herzien. Maar dat bleek makkelijker gezegd dan gedaan. Er werd een zogenaamd Standing Committee opgericht binnen ICOM: Museum Definition Prospects and Potentials (MDPP). Jette Sandahl, een Deense museologe, kreeg de leiding. Met een team museumexperts zette ze een participatief traject op om een voorstel van museumdefinitie uit te werken. Deadline: het ICOM-congres van 2019 in Kyoto. Maar ‘participatief’ bleek relatief en het proces dat MDPP liep was niet transparant. Zo was er een oproep om suggesties voor een nieuwe museumdefinitie in te zenden maar deze call bleek te weinig doordacht. Bovendien waren de inzendingen anoniem, waardoor ze dus niet systematisch konden worden ‘gewogen’. Er kwamen uiteindelijk ook slechts 269 voorstellen binnen, heel erg weinig in de wetenschap dat de voltallige ICOM-community uit duizenden leden bestaat. Het MDPP organiseerde ook rondetafels met ‘experts’, maar over het aantal of de participanten bleef het comité vaag. Kortom: er rezen veel vragen, wat de geloofwaardigheid van MDPP aantastte. De herziening bracht de internationale museum- en erfgoedgemeenschap wel in beweging. Zo organiseerde ICOFOM, het internationaal comité voor museologie, boeiende uitwisselingen. In Vlaanderen (en bij uitbreiding België) sloegen ICOM-Vlaanderen en FARO de handen in elkaar met de organisatie van brainstormen en publicaties.³

Aankondiging van het ICOM-congres in Praag, 2022.

Een deel van de Belgische delegatie Belgische delegatie in Praag, 2022. © FARO

Tijdens de conferentie van Kyoto in september 2019 moest het nieuwe voorstel dan worden gestemd. Hieronder leest u het voorstel:

“Museums are democratising, inclusive and poly-phonic spaces for critical dialogue about the pasts and the futures. Acknowledging and addressing the conflicts and challenges of the present, they hold artefacts and specimens in trust for society, safeguard diverse memories for future generations and guarantee equal rights and equal access to heritage for all people.”

Museums are not for profit. They are participatory and transparent, and work in active partnership with and for diverse communities to collect, preserve, research, interpret, exhibit, and enhance understandings of the world, aiming to contribute to human dignity and social justice, global equality and planetary wellbeing.”

HET SPEL ZAT OP DE WAGEN!

Maar het voorstel schoot de internationale gemeenschap in het verkeerde keelgat. Niet zozeer omwille van de inhoud – die werd amper besproken – dan wel door het (niet-participatieve) proces dat eraan voorafging. Hiernaast was er ook kritiek omdat de comités het voorstel slechts zes weken voor de conferentie hadden ontvangen en dus niet hadden kunnen terugkoppelen met hun achterban. Bovendien was er enkel een Engelstalige versie beschikbaar, wat internationaal zeer gevoelig ligt. Er is immers de afspraak dat alle teksten van ICOM steeds gelijktijdig in het Frans, Engels en Spaans worden bekendgemaakt. De (groeierende) dominantie van het Engels op het internationale forum is een doorn in het oog van de Franstalige en Spaanstalige gemeenschappen. Een ander punt van kritiek was dat er slechts één voorstel voorlag, terwijl het de afspraak was om een keuze te hebben uit meerdere teksten. Tot

slot verschilde de tekst volledig van de definitie van 2007, en leek hij eerder op een visie- dan op een missietekst.

De discussies en de emoties liepen hoog op. Om daarna te eindigen met een anticlimax van jewelste. Er werd uiteindelijk beslist om *niet* te stemmen voor het voorstel van MDPP. Terug naar af dus.

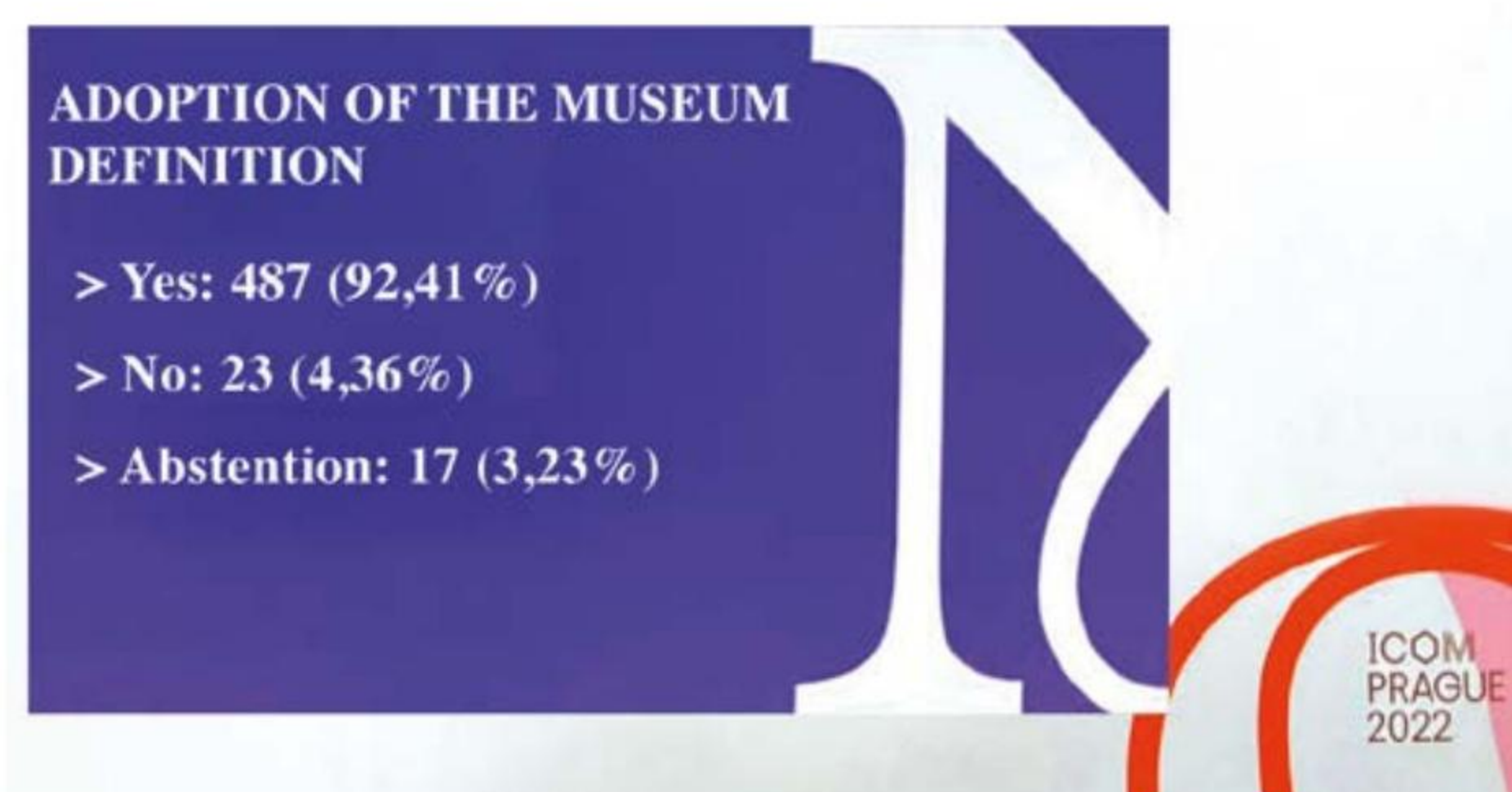
NIEUWE POGING MET MUSEUM DEFINE

Of toch ongeveer. Feit is dat dit zowel voor MDPP als voor de ICOM-leden een koude douche betekende, en dat de situatie zorgde voor een crisis op het hoogste ICOM-niveau. De pandemie die begin 2020 volgde en iedereen op de proef stelde leidde de aandacht even af. ICOM bleef evenwel niet stilzitten. In december 2020 was er nieuws.

Een nieuw Standing Committee, genaamd Museum Define, stelde zich via een webinar voor én presenteerde een transparant twaalfstappenplan om tot de nieuwe museumdefinitie te komen. Die zou gestemd worden op de volgende Algemene Vergadering in augustus 2022, in Praag. Van bij aanvang was duidelijk dat men het anders zou aanpakken. De twaalf stappen werden netjes doorlopen, en de comités in alle aangesloten landen werden telkens betrokken. In België werd er opnieuw uitstekend samengewerkt tussen ICOM-Vlaanderen, ICOM Wallonie-Bruxelles en FARO, om de museum- en erfgoedwerkers te bevragen en te betrekken. Op het einde van het proces lagen er dan ook vijf voorstellen voor, waarop via de comités kon gestemd worden.

Interessant is dat er verschillen waren tussen de verschillende taalgemeenschappen in ons land. In Wallonië was het immers eerder de teneur om wat ‘klassieker’ te stemmen; daarmee bedoel ik

Resultaten van de stemming in Praag 2022: een overduidelijke meerderheid van 92 % gaat akkoord met de aanpassingen. © FARO

dat de idee van een museum als permanente instelling gericht op collecties het sterkst naar voren kwam. In Vlaanderen was dit ook het pleidooi van ongeveer de helft van de respondenten, maar viel het op dat de andere helft pleitte voor een heel andere definitie, waarbij het idee van een permanente instelling veel minder belangrijk was. Een flexibele organisatie, waar de dialoog en uitwisseling rond erfgoed en samenleving centraal zouden staan, leek hen meer aangewezen. Dit verschil in perspectief heeft mogelijk te maken met het feit dat we er in Vlaanderen expliciet voor hadden gekozen om ook de stemmen van mensen uit de bredere sector te betrekken, en dus niet alleen van museummedewerkers. Bovendien denk ik dat het niet overdreven is om te stellen dat het cultureel-erfgoedbeleid in Vlaanderen en de dynamische, meerstemmige en kritische kijk op erfgoed vrij uniek is. Daardoor denken en werken erfgoedwerkers misschien wat vaker out of the box.

EUREKA: DÉ NIEUWE MUSEUMDEFINITIE (2022)

Op 24 augustus 2022 was het dan zover. Het twaalfstappenplan mondde uit in één voorstel en daarover zou worden gestemd. Het nationaal comité van België bracht een van de 128 stemmen uit. Met 92,41 % werd onderstaande museumdefinitie aangenomen.

“A museum is a not-for-profit, permanent institution in the service of society that researches, collects, conserves, interprets and exhibits tangible and intangible heritage. Open to the public, accessible and inclusive, museums foster diversity and sustainability. They operate and communicate ethically, professionally and with the participation of communities, offering varied experiences for education, enjoyment, reflection and knowledge sharing.”

WAT VALT OP?

De museumdefinitie is het resultaat van een transparant, participatief proces maar is ook een compromis. De vorige definitie valt er nog steeds in te herkennen, maar er werden enkele elementen toegevoegd. Zo zien we dat deze aspecten werden behouden: not for profit, permanent, in dienst van de samenleving, roerend en immaterieel erfgoed.

Ook de ‘museale basisfuncties’ zijn behouden, maar daarbij valt op dat ‘onderzoek’ in het rijtje naar voren werd gebracht: onderzoek, verzamelen, conserveren, interpreteren, tentoonstellen. Hiernaast zijn er ook nieuwe elementen die de tendens bevestigen dat musea aansluiting zoeken bij wat speelt in de samenleving, dat toegankelijkheid en inclusie geen loze woorden zijn, én dat het publiek centraal dient te staan. Bovendien stelt de museumdefinitie expliciet dat eigentijdse musea diversiteit en duurzaamheid en het ethisch handelen omarmen. Bijzonder is dat de participatie van gemeenschappen vanaf nu expliciet wordt benoemd en erkend. Tot slot gaat de aandacht naar reflectie en kennisdeling.

We zien deze aspecten ook terugkomen in het ambitieuze strategisch plan 2022-2028 van ICOM.⁴ Tegen 2028 wil ze, vrij vertaald, een “transparante, wendbare en democratische organisatie zijn die, gericht op samenwerking, haar netwerk ondersteunt en probeert tegemoet te komen aan hun vele vragen in een snel veranderende wereld.” De focus ligt de komende jaren op goed bestuur, diversiteit, klimaatverandering, dekolonisatie en de digitale toekomst.

EN NU?

De museumdefinitie werd zeer goed ontvangen in de internationale museum- en erfgoedwereld. De reacties die ik in Vlaanderen en Nederland opving zijn ook positief. Meer nog: ICOM Nederland, ICOM Vlaanderen en FARO werken samen om de Nederlandstalige vertaling te realiseren.

Opgelucht dat deze revisie eindelijk achter de rug is, maar een volgende uitdaging dient zich aan. De nieuwe museumdefinitie heeft er immers voor gezorgd dat de houdbaarheid van de Ethische Code voor Museumprofessionals – die ándere hoeksteen van het internationale museumbeleid – in vraag gesteld wordt. ICOM heeft aangegeven om ook deze herziening via een participatief proces te laten verlopen. Voorlopig zijn hier nog veel vragen over. Wordt dus vervolgd ... ■

Olga Van Oost is algemeen directeur van FARO.

Bronnen en literatuur

1. Zie het opiniestuk en de video op <https://faro.be/blogs/olga-van-oost/zijn-museum-nog-wel-van-deze-tijd> en <https://www.universiteitvanvlaanderen.be/college/zijn-museums-nog-wel-van-deze-tijd>
2. <https://faro.be/blogs/olga-van-oost/de-verzetsgeschiedenis-van-musee-de-lhomme-verstript>
3. O. Van Oost, ‘Towards a participatory and value-driven museum definition? The case of Flanders and Brussels’, in: F. Mairesse (dir.), *Définir le musée du XXIe siècle. Matériaux pour une discussion*. Paris, ICOM, 2017, p. 294-300; O. Van Oost (red.), *De museumdefinitie van ICOM. Discussie over de houdbaarheid en de toekomst*. Brussel, FARO/ICOM-België/ICOFOM, 2018. (https://faro.be/sites/default/files/bijlagen/blog/ICOM_museumdefinitie_edoc_final.pdf)
4. Zie: https://icom.museum/wp-content/uploads/2022/08/EN_OGA2022_StrategicPlan_Final.pdf

ART in HeadquARTers

In hartje Antwerpen bevindt zich "3500 Jaar Textielkunst", een van de mooiste tentoonstellingen van archeologisch textiel ter wereld. Deze tentoonstelling is een verborgen parel binnen het hoofdkwartier van het bedrijf Katoen Natie. Het is mogelijk de tentoonstelling te bezoeken, maar dan wel op afspraak en met gids. Laat je verrassen door deze schatkamer aan goed bewaard gebleven en zorgvuldig geconserveerde weefsels en textiel gerelateerde objecten.

De tentoonstelling "3500 Jaar Textielkunst" neemt je mee op een reis door de geschiedenis van het oude Egypte, het Nabije Oosten en Centraal Azië, aan de hand van eeuwenoude textielkunst, kledij, accessoires en andere archeologische vondsten. Het is een permanente tentoonstelling met ruim 600 objecten, verspreid over 5 zalen doorheen het gebouw van HeadquARTers.

Het oudste via koolstof 14 gedateerde weefsel is van 2000 voor Christus en komt uit Egypte. De blikvanger is de Tunicazaal, waar de wereldwijd grootste collectie van complete tunica's getoond wordt.

De objecten worden bijna onmerkbaar gedragen door licht en glazen beschermingen, en de kleuren van de zalen en vitrines zijn zo doordacht gekozen dat ze bijna verdwijnen in het geheel. Stemmige muziek begeleidt je op de hele route, waar je gegarandeerd stil van wordt.

Rondleidingen kun je aanvragen op de website: www.headquarters-katoennatie.com.

ART in HeadquARTers

Van Aerdtsstraat 33
2060 Antwerp
BELGIUM
+32 3 221 68 11

LANGEMARCKSTRATEN IN
DUITSLAND

DE BETEKENIS VAN EEN STRAATNAAM

Welke toekomst is er voor gecontesteerd erfgoed in de open ruimte, zoals een koloniaal standbeeld of een Cyriel Verschaevestraat? Het debat roept bij ons verhitte reacties op. Dat is niet anders in Duitsland, waar tal van straten nog steeds een naam dragen die ze tijdens de nazidictatuur kregen. Een bijzonder geval, dat ook nauw met ‘onze’ geschiedenis te maken heeft, zijn de straten of pleinen die naar Langemar(c)k¹ genoemd werden.

Dominiek Dendooven

Langemark is een dorp op tien kilometer ten noordoosten van Ieper. Tijdens de Slag bij Langemark, een onderdeel van de Eerste Slag bij Ieper in de herfst van 1914, eindigde de Duitse opmars in een patstelling. Naar aanleiding van deze veldslag kwam een mythe tot stand die lange tijd het beeld van de Eerste Wereldoorlog in Duitsland bepaalde: de Langemarck-mythe over de zelfopoffering van de Duitse jeugd. In Langemark, zo gaat het verhaal, stormden regimenten, bestaande uit jonge vrijwilligers, gewillig hun dood tegemoet, terwijl ze tijdens de aanval “*Deutschland über alles*” zongen. Dit verhaal was helemaal verzonnen. De Duitse officiële historici hadden geen tijd voor dergelijke onzin, maar in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog waren alle pogingen om de mythe te ontcrachten vergeefs.

DE MYTHEVORMING

Langemarck werd een verhaal van een heldhaftige mislukking, die de conventionele begrippen van overwinning en nederlaag oversteeg. De militaire tegenslag werd geherinterpreteerd als

---

In Langemark, zo gaat het verhaal, stormden regimenten, bestaande uit jonge vrijwilligers, gewillig hun dood tegemoet, terwijl ze tijdens de aanval “Deutschland über alles” zongen

een morele overwinning. Het was een nuttige mythe voor een verslagen natie. Langemarck, al een krachtig symbool in de laatste jaren van het keizerlijke Duitsland, werd nieuw leven ingeblazen tijdens de Weimarrepubliek. In nationalistische kringen werd 11 november – de Dag van Langemarck – een vast punt op de kalender en een tegenhanger van zowel Wapenstilstand (op dezelfde dag in Groot-Brittannië, Frankrijk en

België) als de oprichtingsdag van de republiek (9 november).

Het was echter tijdens het Derde Rijk dat Langemarck werd verheven tot een door de staat gesponsorde mythe. Hitler wierp zich op als een veteraan van Langemarck. Hij haalde de mythe aan in *Mein Kampf*, wijdde de monumentale Langemarckhalle in tijdens de Olympische Spelen van Berlijn in 1936 en hij bracht in juni 1940 een bezoek aan de gelijknamige Duitse militaire begraafplaats. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de erfenis van Langemarck gelinkt aan de oorlog aan het Oostfront door de acties van SS-Sturmbrigade 'Langemarck' en SS-Grenadier-Division 'Langemarck'. In naam van 'Langemarck' werden dus oorlogsmisdaden begaan.

LANGEMARCKSTRATEN

Tijdens de Weimarrepubliek waren er al veel straten naar Langemarck genoemd, maar na de machtsovername door de nazi's in 1933 nam hun aantal exponentieel toe. Dit was grotendeels een voorstedelijk verschijnsel, geconcentreerd in woonwijken aan de rand van groeiende steden. Maar in sommige gevallen, bijvoorbeeld in Bremen, werden er ook hoofdwegen naar vernoemd. De nazi's zorgden ervoor dat Langemarck deel ging uitmaken van de structuur en het ritme van het stadsleven. Langemarck begon zijn stempel te drukken op de parafernalia van het alledaagse leven, zoals visitekaartjes en wegenkaarten. Mensen wachtten bij bushaltes die "Langemarckstraße" werden genoemd, en de namen van deze haltes werden in het openbaar vervoer omgeroepen. Het was de bedoeling om organische vormen van herdenking te creëren die op subtiele wijze in het alledaagse zouden infiltreren.

NA DE TWEDE WERELDOORLOG

Na het einde van de Tweede Wereldoorlog kregen de meeste Langemarckstraten een nieuwe naam. In de Sovjet-bezettingszone van Duitsland werden alle zichtbare herinneringen aan Langemarck snel verwijderd van straatnaamborden en uit de

officiële adresboeken.

In de westelijke bezettingszones daarentegen heerste verwarring, die nog werd verergerd door het feit dat het de westelijke geallieerden zelf niet helemaal duidelijk was hoe zij Richtlijn nr. 30 van de Controleraad betreffende de liquidatie van Duitse militaire en nazigedenktens moesten interpreteren. Vielen herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog hieronder of niet? Het bestuur van Dortmund interpreteerde de richtlijn strikt en voerde deze onmiddellijk in juli 1946 uit. De Flandernstraße en de Langemarckstraße kregen een nieuwe naam. In het nabijgelegen Gelsenkirchen werd de Langemarckstraße echter om onverklaarbare redenen over het hoofd gezien. Het percentage Langemarckstraten dat een nieuwe naam kreeg is moeilijk nauwkeurig vast te stellen. Statistisch bewijsmateriaal is alleen beschikbaar voor Westfalen, waar veertien van de zestien straten die aan Langemarck of Vlaanderen waren gewijd, tussen 1945 en 1949 hernoemd werden. Vandaag de dag zijn er nog steeds ongeveer 35 straten of pleinen met de naam 'Langemarck' in Duitse steden. En zoals dat bij ons het geval is met straten genoemd naar gecontesteerde figuren of gegevens, flakkert het debat over de wenselijkheid om het toponiem te behouden af en toe op.

Freiburg © Stefan Goebel

»

Münster © Stefan Goebel

Koblenz © Stefan Goebel

A STREET CALLED LANGEMARCK

Op initiatief van Stefan Goebel, de (Duitse) directeur van het Centre for the History of War, Media and Society van de University of Kent (Canterbury), sloegen het gemeentebestuur van Langemark-Poelkapelle, het In Flanders Fields Museum en Gateways Partnership van de University of Kent de handen in elkaar voor een bijzonder project: *A Street called Langemarck*. Alle Duitse steden met een straat of plein verwijzend naar Langemarck werden aangeschreven met de vraag om correcte duiding bij de naam te geven. De initiatiefnemers roepen dus niet op om de Langemarckstraßen een andere naam te geven. Dit vinden ze noch noodzakelijk noch wenselijk. Van groter belang lijkt hen dat ze correct geduid worden. Ze moedigen de Duitse steden met een Langemarckstraße aan om naast het straatnaambord een kleine plaquette aan te brengen. Die kan de essentiële feiten vermelden, zoals bijvoorbeeld: “Langemar(c)k: verwoest in de Eerste Wereldoorlog, nu gewijd aan de vrede”. Om de complexiteit van de geschiedenis en de herinnering aan de slag over te brengen, stellen zij tevens voor om op de plaquette een QR-code op te nemen, met een link naar de projectwebsite.² Volgens de initiatiefnemers is dit een kans om het publiek bewust te maken van de Slag bij Langemark in 1914, en hoe de herinnering daaraan tijdens het Derde Rijk werd misbruikt. En ook van de naoorlogse geschiedenis van de gemeente en de voormalige frontstreek bij Ieper, die vandaag gewijd zijn aan het bevoor-

---

De initiatiefnemers roepen dus niet op om de Langemarckstraßen een andere naam te geven

deren van de vrede. In de woorden van Stefan Goebel wil het project “de naam Langemar(c)k teruggeven aan de rechtmatige eigenaars.”

De brieven naar de Duitse gemeentebesturen werden ondertekend op woensdag 9 november 2022, niet alleen de vooravond van de herdenking van Wapenstilstand maar ook de ‘*Schicksalstag*’ van de Duitse geschiedenis én de internationale dag van de strijd tegen fascisme en antisemitisme. De ondertekening in aanwezigheid van de pers gebeurde door Eerste Schepen van Langemark-Poelkapelle Laurent Hoornaert, door de voorzitter van het In Flanders Fields Museum Dimitry Soenen en door Stefan Goebel.

Inmiddels zijn we enkele maanden verder. Op het ogenblik van schrijven (einde januari 2023) was er al reactie uit een tiental Duitse gemeenten, waaronder enkele grote steden zoals Bremen, Koblenz en Münster, maar ook de toeristische trekpleister Rothenburg. Vooral kleinere ge-

meenten lieten weten met onze suggestie aan de slag te gaan. Enkele antwoordden dat ze zelf al duiding geven bij de straatnamen, door een extra paneel bij het naambord te plaatsen en/of door een website over de beladen straatnamen in het leven te roepen. In Bremen en Münster vormen de gecontesteerde straatnamen momenteel het voorwerp van onderzoek en op basis van een toekomstig rapport zal men er beslissen welke straatnamen behouden blijven. Onze suggestie wordt in die overweging meegenomen. En in Koblenz, ten slotte, is er geen straatnaambord op de Langemarckplatz, maar de stad antwoordde bereid te zijn om extra duiding te plaatsen bij de bushalte die er zich bevindt en die wél de naam van het plein vermeldt.

Gemeente, museum en universiteit denken nu na over een volgende stap van *A Street called Langemarck*. Die zou kunnen gaan in de richting van

een studiedag, waarbij de Duitse Langemarckgemeenten naar het Vlaamse Langemarck uitgenodigd worden. In elk geval wordt het project als positief geëvalueerd: met een minimale inspanning – het sturen van 35 brieven en het maken van een webpagina – lijken we tot een maximaal resultaat te komen. Er zijn niet alleen de positieve reacties uit Duitsland, amper twee maanden na het versturen van de brieven (en met een vakantieperiode daartussen), maar de gedeelde naam lijkt ook tot internationale uitwisselingen te zullen leiden, en dat ondanks de beladen betekenis van Langemarck. Het project kan misschien inspiratie bieden voor gelijkaardige voorbeelden van ander, vergelijkbaar beladen erfgoed. ■

 Dominiek Dendooven is wetenschappelijk medewerker van het In Flanders Fields Museum.

 Bronnen en literatuur

1. In deze tekst schrijf ik Langemarck met -ck wanneer het woord in een Duitse context wordt gebruikt en Langemarck met alleen -k op het einde, wanneer het over het West-Vlaamse dorp met die naam gaat.
2. <https://www.langemarck-poelkapelle.be/langemarckstrasse>

Atlantis

Platform voor collectiebeheer en online presentatie

Atlantis is een volledig webbased oplossing voor collectiebeheer en het online publiceren van erfgoedcollecties. Kenmerken van Atlantis zijn: gebaseerd op internationale standaarden, géén gebruikerslicenties, onbeperkt support en krachtige publicatie-, zoek- en integratie- functies.

Online presentatie van collecties is naadloos onderdeel van de oplossing waarmee Atlantis volledig integreert binnen uw eigen website of websites van derden. Collecties uit systemen van derden worden met Atlantis samengesmeed tot één geïntegreerd geheel.

Erfgoedwebsites van DEVENTit zijn toegankelijk en onderscheidend in vormgeving en werking. Door toepassing van de nieuwste technieken en standaarden wordt bezoekers een optimale erfgoedbeleving geboden.

 033-2992277
 office@deventit.nl
 www.deventit.nl

DEVENTit
Developers & Inventors in IT

DEVENTit is ISO 270001 gecertificeerd.

Atlantis is NEN 2082 gecertificeerd.

Archief- en inventaris

Beeldbank

Museum

Bedrijfshistorie

Bibliotheek

Archeologie

Bouwdossiers

Kranten en tijdschriften

Akten en registers

Beleëf het Erfgoed

DROLERIEËN MET BEESTEN

Wat als ... erfgoed zou kunnen spreken? Een hypothetische, maar interessante vraag. Want welke verhalen zouden we dan kunnen ontdekken?

Af en toe pakken we in dit tijdschrift eens ongegeneerd uit met een citaat van een vergeten schrijver. Wat dacht u hiervan? “*Geniesse mit Phantasie! Alle Genüsse sind letztlich Einbildung. Wer die beste Phantasie hat, hat den größten Genuß.*” Vertaald betekent dat zoveel als: Geniet met fantasie! Alle geneugten zijn uiteindelijk een verbeelding. Wie de beste verbeelding heeft, heeft het grootste plezier. Getekend: de 19e-eeuwse Duitse auteur Theodor Fontane.

Vandaag hebben we het raden naar de bedoeling van de vele, kleine figuren die in de marge opduiken bij het begin van ieder hoofdstuk van *Manuscript 251* uit de Openbare Bibliotheek Brugge. Meestal gaat het om pikante of bizarre taferelen, maar soms ook heel realistische snapshots van het leven in de 13e eeuw. Want uit die periode stamt dit manuscript; het is afkomstig uit Noord-Frankrijk, toen een deel van het Graafschap Vlaanderen. *Manuscript 251* bevat de eerste negen boeken van het *Speculum doctrinale*, onderdeel van een van de omvangrijkste encyclopedieën uit de middeleeuwen: het monumentale *Speculum maius* geschreven door Vincent de Beauvais.

Diverse bloedernstige onderwerpen komen aan bod, waaronder retorica, meetkunde, astronomie, anatomie en rechtspraak. Bijzonder zijn, zoals gezegd, de zogenaamde ‘drolerieën’, grappige, vaak karikaturale wezentjes. Zoals de hybride figuren die een mijter dragen of de vrouw die een vedel bespeelt met een hark als strijkstok. Heel vaak duiken er ook allerlei dieren op. Zo zien we op f. 299v bijvoorbeeld een vrouw met spinrokken die een witte

kater achtervolgt met genitaliën in zijn muil. Maar ook: een slak, aapjes, vogels en andere dieren, ontsproten aan de fantasie van de verluchter.

Bieden die wezentjes een soort van tegengewicht voor de serieuze teksten die ze omringen? Een relativerend knipoogje naar de lezer? Wie zal het zeggen?

Bekijk het manuscript in detail:
<https://bit.ly/manuscript251> ■

Brugge, Openbare Bibliotheek, Ms. 251, f. 24r.

SAMENWERKINGSVERBAND BOEKT
MOOIE RESULTATEN

MONASTIEK ERFGOED ONTSLOTEN

Kent u Mmmonk al? Dat is het samenwerkingsverband tussen de Openbare Bibliotheek Brugge, de Universiteitsbibliotheek Gent, het Grootseminarie Ten Duinen Brugge en het Bisdom Gent. De vier instellingen verschillen in organisatievorm, focus en werking, maar beheren alle een belangrijke collectie monastieke manuscripten. Op basis van de gedeelde zorg voor deze manuscripten sloegen ze de handen in elkaar voor Mmmonk: Middeleeuwse Monastieke Manuscripten - Open - Netwerk - Kennis.

Evelien Hauwaerts

De twee Gentse instellingen bewaren circa honderd manuscripten uit de benedictijnenabdijen van Sint-Baafs en Sint-Pieters; de twee Brugse instellingen circa vijfhonderdvijftig manuscripten uit de cisterciënzerabdijen van Ten Duinen en Ter Doest. Abdijen als deze drukten hun stempel op de intellectuele, economische en spirituele geschiedenis van Vlaanderen. Hun bibliotheken getuigen van de overdracht van cultuur en kennis tijdens de middeleeuwen. Monastieke collecties van deze omvang, bovendien bewaard in hun stad van herkomst, zijn uitzonderlijk. De kerncollectie van deze vier partners is dan ook in grote mate erkend als Vlaams Topstuk. Samen namen ze het initiatief voor

Mmmonk, een project dat gesubsidieerd werd door de Vlaamse overheid en liep van 2019 tot 2022.¹

MANUSCRIPTEN DIGITAAL VERENIGEN

Naast de circa zevenhonderd manuscripten bij de partners worden ongeveer honderdtwintig manuscripten uit de vier abdijen bewaard in een veertigtal instellingen in Europa en Noord-Amerika. Die manuscripten werden tijdens de onderzoeksfase van Mmmonk geïdentificeerd. Het hoofddoel van het project was om alle Mmmonk-manuscripten digitaal te verenigen. Hiervoor trokken we voluit de kaart van IIF (International Image Interoperability Framework), een innovatie voor het beheer en de uitwisseling van digitale collecties.²

Het corpus is veelzijdig, van Latijn tot volkstaal, van sober tot verlicht – Bible moralisée (15de eeuw, Sint-Pieters); Gent, Universiteitsbibliotheek, Ms. 141

Die externe bewaarinstellingen omvatten nationale bibliotheken (bv. British Library), openbare bibliotheken (bv. Bibliothèque municipale de Troyes), universiteitsbibliotheken (bv. UB Leiden), musea (bv. Escorial), religieuze instellingen (bv. Vaticaan) en privécollecties (bv. Holkham Hall). Sommige staan ver in digitale ontsluiting en bieden hun collecties in IIF-formaat aan, andere daarentegen hebben website noch catalogus. We gingen na voor welke manuscripten manifesten³ beschikbaar waren, en verzochten instellingen, waar mogelijk, om manifesten te creëren met het oog op ons project. Voor de circa honderdtwintig manuscripten in externe collecties waren uiteindelijk zo'n vijftig manifesten beschikbaar. Telkens een nieuw manifest beschikbaar wordt, nemen we het op in *Mmmonk*, ook na afloop van het project.

ACHTERSTAND RAZENDSNEL INGEHAALD

In de 'bouwstenenfase' van het project creëerden we digitale beelden en IIF-manifesten voor onze manuscripten. Voor de circa honderd manuscripten in Gent was dit reeds gebeurd vóór *Mmmonk*. De honderdenzes manuscripten in het Grootse-

Abdijen als deze drukten hun stempel op de intellectuele, economische en spirituele geschiedenis van Vlaanderen. Hun bibliotheken getuigen van de overdracht van cultuur en kennis tijdens de middeleeuwen

minarie en een vierhonderdtal manuscripten in de Openbare Bibliotheek Brugge (OBB) waren echter nog niet gedigitaliseerd. Via de samenwerking met digitaliseringsexpert iGuana werd die achterstand ingehaald. Dankzij subsidies konden we ook een projectmedewerker aannemen voor de arbeidsintensieve voorbereiding, begeleiding en opvolging van de digitalisering.

»

Voorafgaand aan de digitalisering werden de Brugse manuscripten zorgvuldig gescreend op schade en werd het digitaliseringsplan afgetoetst bij de Topstukkenraad. Vooral voor het Grootseminarie, dat niet over een eigen conservatie- en digitaliseringsstudio beschikt, betekende deze poot van het project een gigantische sprong vooruit. Voor het Grootseminarie werden daarenboven voor het eerst digitale catalogusbeschrijvingen opgesteld. Die werden ingevoerd in het bibliotheekbeheersysteem van de OBB. Ook de OBB kon via *Mmmonk* een versnelling hoger schakelen. De OBB beschikt wél over de nodige infrastructuur en gespecialiseerd personeel, maar had, zonder de projectmiddelen, nog zo'n twintig jaar nodig om binnen de normale werking vierhonderd manuscripten te digitaliseren. Een tweede grote stap was het beschikbaar maken van alle manuscripten in IIF. Voor de Brugse beelden en metadata werden door de Gentse Universiteitsbibliotheek IIF-manifesten gecreëerd. Dankzij de samenwerking voor *Mmmonk* werd de capaciteit van de deelnemende instellingen dus aanzienlijk vergroot.

GEbruikersPERSPECTIEF

Bij het uitdenken van het digitale platform stond het perspectief van de gebruiker centraal. Vanuit de sector van ontwikkelaars klonk namelijk steeds luider de roep om input: *wat verlangen individuele eindgebruikers van IIF?* Aan de start van het project deden we een gebruikersbevraging bij onderzoekers, collectiebeheerders, publieksmedewerkers, studenten en docenten die het gewend zijn om met digitale manuscripten te werken.⁴ Hieruit bleek onder andere dat gebruikers niet enkel interesse hebben voor het bijebrengen van *beelden* via IIF, wat nu reeds mogelijk

is via viewers als Mirador, maar ook van *metadata*. Ze gaven aan nood te hebben aan een digitale werkplek waarin ze zelf doorzoekbare collecties kunnen bouwen: een op maat gemaakte minicatalogus dus met beelden en met doorzoekbare beschrijvingen. Vanuit de IIF-wereld is er echter nog niet veel aandacht besteed aan metadata.

Daarom besloten we om het corpus van *Mmmonk* in te zetten voor een IIF-experiment, namelijk de ontwikkeling van een doorzoekbare collectie door middel van metadata-aggregatie *vanuit de manifesten*. De metadata die op *Mmmonk.be* worden aangeboden komen dus niet uit de catalogi van de instellingen, maar uit de manifesten. Een uitdaging, omdat er nog geen uniforme standaard bestaat voor metadata in manifesten. Hierdoor lopen labels, waarden en de volledigheid van de metadata sterk uiteen. Om zulke verschillen te overbruggen, creëerden we samen met webdesigner Statik adaptoren, die de opgehaalde metadata koppelen aan de labels die we hadden gekozen voor de interface op de website. We voegden ook een beperkte reeks trefwoorden toe, zoals de *abdi* van herkomst. Die waren niet altijd aanwezig in de metadata, maar waren inhoudelijk cruciaal voor ons project. Het afgelegde traject biedt een interessante *proof-of-concept* voor verdere stappen in de ontwikkeling van metadata-aggregatie.

HET LIBER FLORIDUS ALS PROEFKONIJN

Ook op het vlak van IIF-annotaties voerden we een experiment uit om input te kunnen leveren aan ontwikkelaars. Uit het gebruikersonderzoek bleek namelijk ook dat gebruikers enthousiast zijn over het concept van annotaties op IIF-beelden, maar dat ze heel wat praktische bezwaren

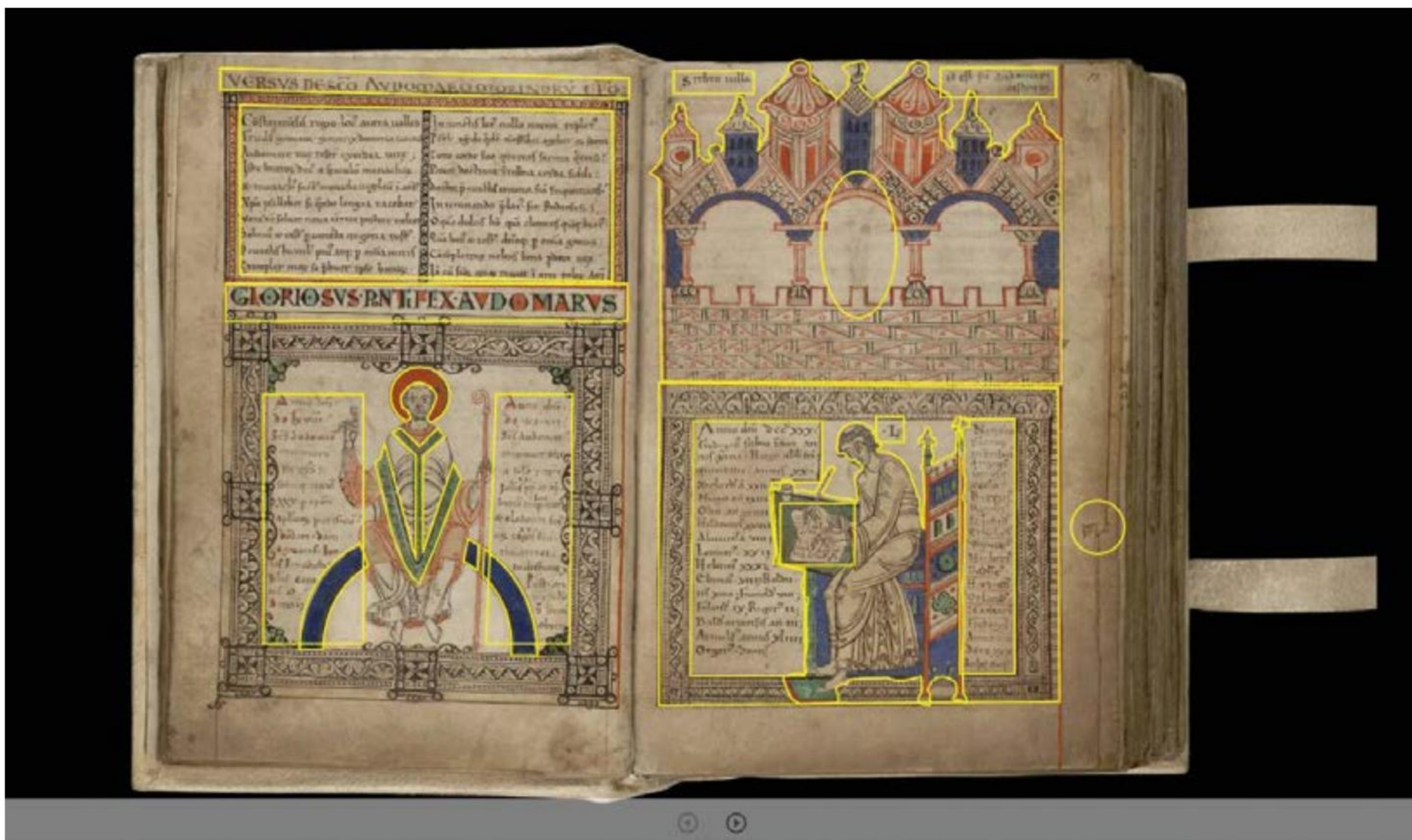

Foto links: monniken en andere geleerden luisteren naar Augustinus, miniatuur door Willem Vrelant (15e eeuw, Ten Duinen); Brugge, Openbare Bibliotheek, Ms. 106;

Foto rechts: gestructureerde annotaties op het Liber Floridus.

zien, onder andere door de complexe aard van manuscripten. Manuscripten (en dus digitale reproducties) bevatten soms honderden bladzijden, wat ze onderscheidt van een object als een schilderij. Bovendien worden manuscripten bestudeerd vanuit talrijke invalshoeken, zoals schrift, tekst, decoratie, materialen enz. De deelnemers vreesden dat zo'n variatie en volume aan informatie een verwarrend en overweldigend kluwen aan annotaties zou opleveren. Daarom creëerden we een *proof-of-concept* voor een gestructureerde en gebruiksvriendelijke visualisatie van informatielagen. We experimenteerden ook met attributies en bronvermeldingen. Als proefkonijn annoteerden we vier bifolia van het *Liber Floridus* van de Gentse Universiteitsbibliotheek.

We creëerden toegankelijke workshops over het gebruik van IIIF-beelden in onderwijs en onderzoek, gericht op gebruikers zonder technische kennis. Instellingen kunnen een livesessie boeken en iedereen kan de lessen online raadplegen.⁵ Uit de eerste liveworkshops kwam nuttige feedback van gebruikers, die we via congressen doorgeven aan de sector. De content op de website is waar mogelijk opgebouwd of verrijkt met IIIF-toepassingen, zoals virtuele tentoonstellingen en ingebedde viewers. Zo is de website een showcase voor IIIF in publiekswerking.

WAT NA HET PROJECT?

Het project eindigde eind 2022 met de lancering van de website. Maar dit is zeker

geen eindpunt. Via publicaties, congressen en een uitgebreide documentatiepagina op Mmmonk.be willen we onze ervaringen rond schaderegistratie, digitalisering en IIIF-ontwikkeling delen. Het project legde een bijzondere complementariteit tussen de kernpartners bloot op het vlak van collecties, bereik en werking, en creëerde communicatielijnen voor expertisedeling. Ook met andere partners werden raakvlakken gevonden die het niveau van een project overstijgen. Er staan al enkele concrete samenwerkingen in de steigers, onder andere rond monastiek erfgoed en onderwijs. Ook voor het online corpus is de lancering in feite slechts het begin. Omdat het wordt aangeboden in IIIF, is het een aantrekkelijke dataset voor de ontwikkeling van digitale toepassingen. Een vervolgtraject van Mmmonk met toepassing van artificiële intelligentie is zeker niet ondenkbaar. Wat nu al vastligt, is dat de 'Mmmonk School' webinars over het middeleeuwse boek⁶ wegens groot succes jaarlijks zullen terugkeren, wat de kennis over dit spectaculaire monastieke erfgoed zeker zal vergroten. ■

 Evelien Hauwaerts is curator manuscripten van de Openbare Bibliotheek Brugge.

 Bronnen en literatuur

1. In wat volgt lichten we de digitale component van het project toe. Info over het educatieve programma en de publiekswerking van Mmmonk leest u op <https://www.mmmonk.be>.
2. Voor een bondige uitleg over IIIF, zie <https://www.mmmonk.be/nl/over-iiif/wat-is-iiif>.
3. Zie dezelfde pagina voor uitleg over manifesten. "Het manifest [...] is een houder of verpakking voor het beeld en de metadata."
4. Resultaten te raadplegen via <https://www.mmmonk.be/nl/over-het-mmmonk-project/documentatie>.
5. <https://www.mmmonk.be/nl/over-iiif/workshops>
6. <https://www.mmmonk.be/nl/ontdecken/videos/mmmonk-school>

“Zoveel mogelijk het publiek betrekken bij alle werkzaamheden”

Lisa
Heinis

In deze rubriek stellen we expats aan u voor. Hoe vergaat het landgenoten die in de wijde wereld in de cultureel-erfgoedsector werken? Lisa Heinis is doctor in de kunstgeschiedenis en werkt als Conservator Educatie bij het Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam. Daarnaast is ze Graduation Advisor bij de Master Education in Arts bij het Piet Zwart Instituut.

Hoe ziet uw werkweek er doorgaans uit?

“De indeling van een week is zeer afhankelijk van mijn agenda en de projecten waarbij ik op dat moment aangesloten ben. Een project kan de vorm aannemen van onderzoek, een tentoonstelling, een educatief programma etc. Bepaalde programma’s en trajecten leid ik zelf, maar vaak ben ik als educatief conservator aangehaakt bij een breder team om specifiek over educatie en publieksbegeleiding na te denken. In deze projecten heb ik dan de verantwoordelijkheid om, samen met anderen, te beslissen over hoe wij het publiek kunnen aanspreken en betrekken. De grootste uitdaging is om dit allemaal te combineren en tijdens de week te ‘springen’ tussen verschillende projecten.”

Welke actuele thema’s/uitdagingen spelen er binnen uw werkterrein?

“Het museum waarvoor ik werk heeft in 2021 het eerste geheel publiek toegankelijke depot geopend: *Depot Boijmans Van Beuningen*. Een bezoek aan dit gebouw is een heel andere ervaring dan een bezoek aan een museum of een tentoonstellingsruimte. Het depot is echt een werkgebouw en we proberen het publiek zoveel mogelijk te betrekken bij alle werkzaamheden die normaal gezien achter de schermen van een museum gebeuren. Dat vraagt om een volledig andere aanpak dan wanneer je een lange voorbereidingstijd hebt en helemaal op het einde de resultaten presenteert. Op een publiek toegankelijke manier werken is echt een zeer waardevolle maar uitdagende zoektocht.”

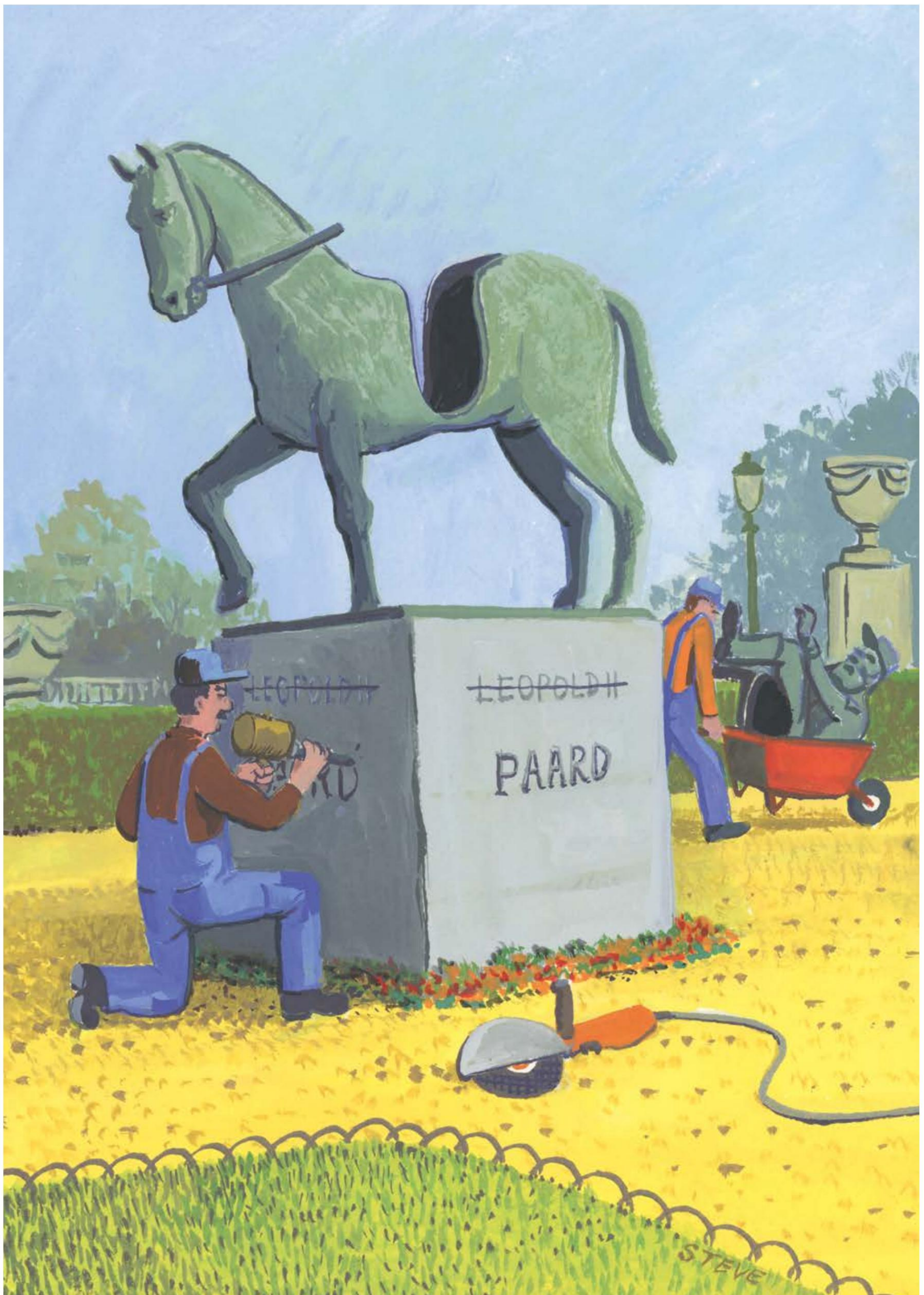
Welke tips heeft u voor uw collega’s in Vlaanderen?

“De museumwereld in Vlaanderen en Nederland wordt geconfronteerd met gelijkaardige vragen en uitdagingen. Hoe we daar antwoorden op vinden zijn we allemaal – zelfs vaak samen – aan het uitzoeken. Wel is mijn functie van educatief conservator/curator geen standaard aanstelling in organisaties. Hoe de functie ingevuld wordt is afhankelijk van de persoon. Naast mijn eigen projecten heb ik binnen een breder team de verantwoordelijkheid om na te denken over de connectie tussen de inhoud en het publiek, de deelnemers, groepen etc. In de verschillende locaties van het museum proberen we niet enkel te *zenden*, maar zoveel mogelijk ook echt meerstemmige projecten op te zetten. Dat werk doe ik gelukkig niet alleen, maar samen met mijn twee collega-conservatoren educatie.” ■

DOSSIER

beestig erfgoed

DIEREN, MAAR DAN ANDERS BEKEKEN

Dit jaar staan de vele honderden activiteiten van Erfgoeddag met *Beestig!* in het teken van dieren en erfgoed. Het thema blijkt een schot in de roos: talloze erfgoedorganisaties ontwikkelden een of meerdere activiteiten over dieren allerhande, gaande van al dan niet schadelijke insecten over heldhaftige, gevreesde of exotische (zoog)dieren tot vissen en andere zeewezens, huisdieren, dieren die een rol spelen in volksverhalen en folklore, dieren die een plek in onze taal hebben veroverd en noem maar op. De lijst van invalshoeken en activiteiten is lang. Het moge duidelijk zijn: mensen hebben iets met dieren.

Roel Daenen

Maar wat is het dan precies, dat wat we ‘met dieren hebben’? Op die vraag zijn een heleboel antwoorden mogelijk, naargelang het perspectief dat wordt gehanteerd. Deze editie van Erfgoeddag is beslist bijzonder, en wel omdat het evenement de kans biedt om onze omgang en relatie met dieren als een echt ‘erfgoedvraagstuk’ te zien. De basis daarvan is natuurlijk het cultureel erfgoed. Daaruit borrelen als vanzelf tal van vragen op, zoals: ‘Hoe gingen mensen vroeger om met dieren?’ ‘Weten we iets over de dieren zelf, hun positie en voelen?’ ‘Hoe werd die perceptie bepaald, door welke (filosofische, religieuze en andere) gedachten?’ En: ‘Welke sporen getuigen van dit alles, en wat valt daaruit te leren voor ons, nu?’

Want daarover gaat erfgoed ook: over de betekenis ervan voor ons, mensen (en bij uitbreiding dieren), anno 2023. We kunnen er niet omheen dat wanneer we over dieren praten, gerelateerde onderwerpen op tafel komen. Biodiversiteit met name. De klimaatcrisis, landbouw en economie. Of nog, natuurbeheer en dierenrechten. Het maakt van ‘dieren’ een spannend, want beladen onderwerp.

EEN PARADOX VAN VANDAAG

Sta me om te beginnen toe te wijzen op een merkwaardige paradox. Aan de ene kant zijn er vandaag in onze maatschappij de huisdieren. Om een idee te geven over welke grootteorde we spreken: in Vlaanderen had een op de twee gezinnen in 2021 *minstens één* huisdier. Als we dat uitbreiden naar de rest van het land wordt het aantal honden geschat op 1,5 miljoen en het aantal katten zelfs op 2,2 miljoen. Tel daar nog de

*Land en gezicht in Vlaanderen, Beervelde, 1973.
© Walter De Mulder, Collectie Amsab-ISG*

1,3 miljoen ‘kleine zoogdieren’ (zoals konijnen, cavia’s en hamsters) bij, en we komen uit op een duizelingwekkend cijfer van rond de 5 miljoen beesten.¹ U kunt er zich vast iets bij voorstellen, of u bent zelf het baasje van een (of meerdere) huisdier(en). Doorgaans genieten ze de allerbeste zorgen, krijgen ze goed voedsel, soms ook kapbeurten, accessoires en aangepaste kledij, ruimte en aandacht. Uiteraard krijgt het dier ook een naam en maakt het deel uit van het gezin – het duikt op in onder andere foto’s, wenskaarten, dagboeken en dergelijke. Deze dieren krijgen onze volle affectie en, wanneer ‘hun tijd gekomen is’, wordt er intens om getreurd en in sommige gevallen zelfs een uitvaartplechtigheid geregeld.² Kortom, kosten noch moeite worden gespaard.

Aan de andere kant, en in schril contrast met die quasihumane behandeling, staat het lot van

veel zogenaamde productie- en proefdieren. Die eerste groep wordt gekweekt om hun vlees, eieren, melk, vacht, enzovoort. Die productie moet vandaag, in de context van een opgeschaald agro-industrieel systeem, snel, zakelijk en kosten-efficiënt gebeuren, en liefst ook zoveel mogelijk uit zowel het fysieke als mentale blikveld van de consument. Uit het zicht, want de omstandigheden waarin de dieren leven en sterven zijn – om het bondig te stellen – niet altijd zo fraai. De negatieve impact van de veehouderij op het klimaat, de biodiversiteit, de zoönosebestrijding, de wereldvoedselbedeling, het energiegebruik en schoon water stelt onze samenleving bovendien voor grote uitdagingen. En ook het gebruik van proefdieren roept vragen op. Die worden gebruikt om het menselijk welzijn te verhogen, meestal ten koste van hun eigen leven.³

»

Collectie Mendop

Collectie Mendop

© Huis van Alijn, fotonummer 2012-015-126

18e-eeuwse halsband voor een hond. © Yper Museum

AUTOMATA

Bovenstaand vraagstuk houdt wetenschappers – met filosofen, ethici, psychologen en juristen op kop – al langer bezig. Zonder twijfel is de Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum de bekendste onder hen,⁴ van wie eind december *Gerechtigheid voor dieren. Onze collectieve verantwoordelijkheid* verscheen. Daarin schrijft ze: “Gedurende vele eeuwen dachten de meeste mensen, inclusief de meeste filosofen, dat dieren ‘redeloos’ waren, automata zonder een subjectief besef van de wereld, zonder emoties, zonder samenleving, die misschien niet eens pijn voelden.”⁵ Datzelfde inzicht schetst Tine Hens in *De wereld die we delen*, een poëtisch en urgent essay over hoe wij mensen in het leven staan, en hoe we ons verhouden tot de ons omringende wereld. Daarin haalt ze de 17e-eeuwse filosofen Francis Bacon en René Descartes aan: “Als bezielde en denkend wezen bevond de mens zich in een zielloos en mechanisch universum dat even wetmatig functioneerde als een horloge. Het doel van de wetenschap was, meende Descartes, om onszelf tot meesters en bezitters van de natuur te maken. Deze opsplitsing tussen mens en dier legitimeerde een zekere wreedheid, die niet langer wreedheid was omdat je een object onmogelijk gruwelijk kunt behandelen. Descartes sneed levende dieren open, waaronder de hond van zijn vrouw, ontleedde hun organen en wimpelde het kronkelen en krijsen af

Gedurende vele eeuwen dachten de meeste mensen, inclusief de meeste filosofen, dat dieren ‘redeloos’ waren, automata zonder een subjectief besef van de wereld, zonder emoties, zonder samenleving, die misschien niet eens pijn voelden

als reflexen, als spieren en pezen die automatisch reageren op prikkels.”⁶

Kronkelen en krijsen van dieren in doodsnood krijgen de meeste mensen anno 2023 niet meer te zien, of het moet zijn in een undercovervideo van een dierenrechtenorganisatie. Het lijden en sterven van dieren *wil* men trouwens niet zien

(of er zelfs nog maar aan denken): die vaststelling werkt de Amerikaanse psychologe Melanie Joy uit in haar spraakmakende boek *Why We Love Dogs, Eat Pigs, and Wear Cows* uit 2009.⁷ In essentie komt haar analyse erop neer dat we weliswaar beseffen dat er voor een stuk vlees een dier gedood moet worden, maar dat we er (al dan niet onbewust) de voorkeur aan geven er niet echt bij stil te staan. We verdringen het simpelweg. In zijn voorwoord in de Nederlandse vertaling stelt de bekende Israëliische historicus Yuval Noah Harari: “Het [boek] legt op een heldere en leesbare manier uit hoe het mondiale systeem van het uitbuiten van dieren tot stand is gekomen, hoe het in stand wordt gehouden en hoe miljarden wezens onder de ondraaglijke last van dit systeem lijden, terwijl de meesten van ons wegstijven of geen behoefte voelen iets aan deze situatie te doen.”⁸

IN HET MIDDEN VAN DE MAATSCHAPPIJ

Wanneer we het hebben over (onze relatie en omgang met) dieren, dan hebben we het niet enkel over dierenrechten, de veehouderij of de zin of onzin van vegetarisme en veganisme. Waarover dan wel? Over zowel ons denken als over ons handelen met dieren, doorheen de eeuwen en het erfgoed dat daarover getuigt.⁹ Als we vinden dat cultureel erfgoed in het midden van de maatschappij moet staan, moeten we echter ook vragen (durven) stellen over de positie van dieren vandaag. En dat niet alleen over de dieren die we onder onze hoede hebben, maar ook over de dieren die in het wild leven. Het dossier dat volgt probeert een meerstemmig beeld te schetsen van dieren, vroeger en nu. En kijkt ook naar het ruimere plaatje, met aandacht voor de bioversiteit.¹⁰ Daarmee gaat het overigens echt niet zo goed, zo lezen en zien we met grote regelmaat in de media en op de website van de Verenigde Naties.¹¹ Dat doet denken aan een beroemd citaat van Nobelprijswinnaar voor Literatuur Elias Canetti, die in zijn essay *Über Tiere* uit 1966 schreef: “Van de dieren zijn wij afhankelijker dan zij van ons. Zij zijn onze geschiedenis, wij zijn hun dood. Wanneer ze er niet meer zijn, zullen wij ze met veel moeite uit onszelf verbeelden.”¹²

Laat ons besluiten met de vaststelling dat er vandaag een publiek debat over dieren is, en met

Het dossier dat volgt probeert een meerstemmig beeld te schetsen van dieren, vroeger en nu. En kijkt ook naar het ruimere plaatje, met aandacht voor de bioversiteit

name over hun welzijn, positie en rechten. Dat debat manifesteert zich steeds nadrukkelijker. Deze editie van Erfgoeddag (en dit dossier) kan daar ook in gesitueerd worden; als een uitnodiging tot gesprek en overleg. Een gedachtewisseling over een onderwerp waarover het al te lang niet (of nauwelijks) is gegaan, vanuit en met de lessen die het verleden ons leert. ■

Roel Daenen is coördinator communicatie bij FARO en hoofdredacteur van dit blad.

Bronnen en literatuur

1. J. Reys, 'Huisdieren, een dierbare groeimarkt', in: *De Standaard*, 3 april 2021, https://www.standaard.be/cnt/dmf20210402_97808628. Zie ook <https://lv.vlaanderen.be/dier>
2. Zie K. D'hamers (e.a.) (red.), *Gelieve de familie te volgen. Koffietafels in Vlaanderen*. Leuven, Davidsfonds, 2012, pp. 148-153. Zoek op het internet naar 'uitvaart dieren' en u krijgt allerlei resultaten: dierenuitvaartplannen, dierencrematoria, enz. "Je huisgenoot, waar je een heel stuk van je leven mee deelde, is niet meer. Geef hen dan ook een waardig afscheid door crematie," lezen we.
3. A. Menache, 'Proefdieren', in: P. Martens, M. Reesink & K. Soeters (red.), *Dierzaamheid. Duurzaam samenleven met dieren*. Amsterdam, Noordboek, 2022, pp. 203-222.
4. J. Hermsen, 'Dierendiscriminatie', in: *Filosofie magazine*, februari 2023, s.p.
5. Geciteerd in: F. Rogiers, 'Noem een kat een kat', in: *De Standaard*, 7 januari 2023, s.p. https://www.standaard.be/cnt/dmf20230105_96497526
6. T. Hens, *De wereld die we delen*. Berchem, Epo, 2022, p. 30.
7. Vertaald als *Waarom we van honden houden, varkens eten en koe dragen*, Amsterdam, Noordboek, 2021.
8. In dit verband wijs ik u ook graag op *Dierloos. Een geschiedenis van vegetariërs en veganisten in Nederland* van Dirk-Jan Verdonk, een standaardwerk uit 2009, uitgegeven bij Athenaeum.
9. Een magistraal boek over onze verhouding met dieren is *Dier en mens. De band tussen ons en andere dieren* van Maarten Reesink (Boom, Amsterdam, 2021): hét referentiewerk voor iedereen die zich wil verdiepen in de relaties tussen mens en dier. Met een heleboel referenties om verder te lezen, te kijken en te luisteren. Lees ook zeker de tekst van Maarten Reesink na in de inspiratiebrochure van Erfgoeddag 2023.
10. Neem bijvoorbeeld R. J. Rodrigues, 'Apocalyps voor onze kleinste vrienden?', in: *De Groene Amsterdammer*, 29 september 2022, 146, n° 39, pp. 30-37.
11. <https://www.unep.org/un-biodiversity-conference-cop-15>
12. Geciteerd in: G. Van Hengel, *Roedel. Een alternatieve geschiedenis van Joegoslavië*. Van Oorschot, 2021.

BIODIVERSITEIT IN VLAANDEREN

Biologische diversiteit of biodiversiteit is de verscheidenheid aan levensvormen die zich gedurende 3,6 miljard jaar op aarde heeft ontwikkeld. Die variatie is voor de mens en voor ieder ander organisme van levensbelang. Ze bepaalt hoe onze ecosystemen – denk aan bossen, moerassen, graslanden, steden, tuinen, vijvers en rivieren – functioneren en welke processen er plaatsvinden. Een hogere biodiversiteit verzekert een ruimere variatie aan processen en levensstrategieën. Dat vergroot de weerbaarheid van onze ecosystemen in een snel veranderende omgeving. Kortom, veerkrachtige ecosystemen hebben een rijke biodiversiteit nodig. Als mensen maken wij deel uit van de ecosystemen én zijn we er ook sterk van afhankelijk.

Roel Daenen

De grafieken en de bovenstaande inleiding komen uit het jongste tweejaarlijkse *Natuurrapport* van het Instituut Natuur- en Bosonderzoek (INBO).¹ Dat is een indrukwekkend naslagwerk met feiten en cijfers over de natuur in Vlaanderen, bestemd voor het beleid. “2020 is een belangrijk scharnierjaar voor de mondiale en de Europese Biodiversiteitsstrategie. Daarom pakt het INBO uit met een toestand- en trendrapport over de biodiversiteit,” lezen we op de website.

In het volgende Natuurrapport, dat van 2023, onderzoekt het INBO met beleidsmakers en experts hoe het Vlaamse beleid tegen 2030 de doelen uit de Europese Green Deal² en de bijbehorende Biodiversiteitsstrategie³ kan halen. ■

 Roel Daenen is coördinator communicatie bij FARO en hoofdredacteur van dit blad.

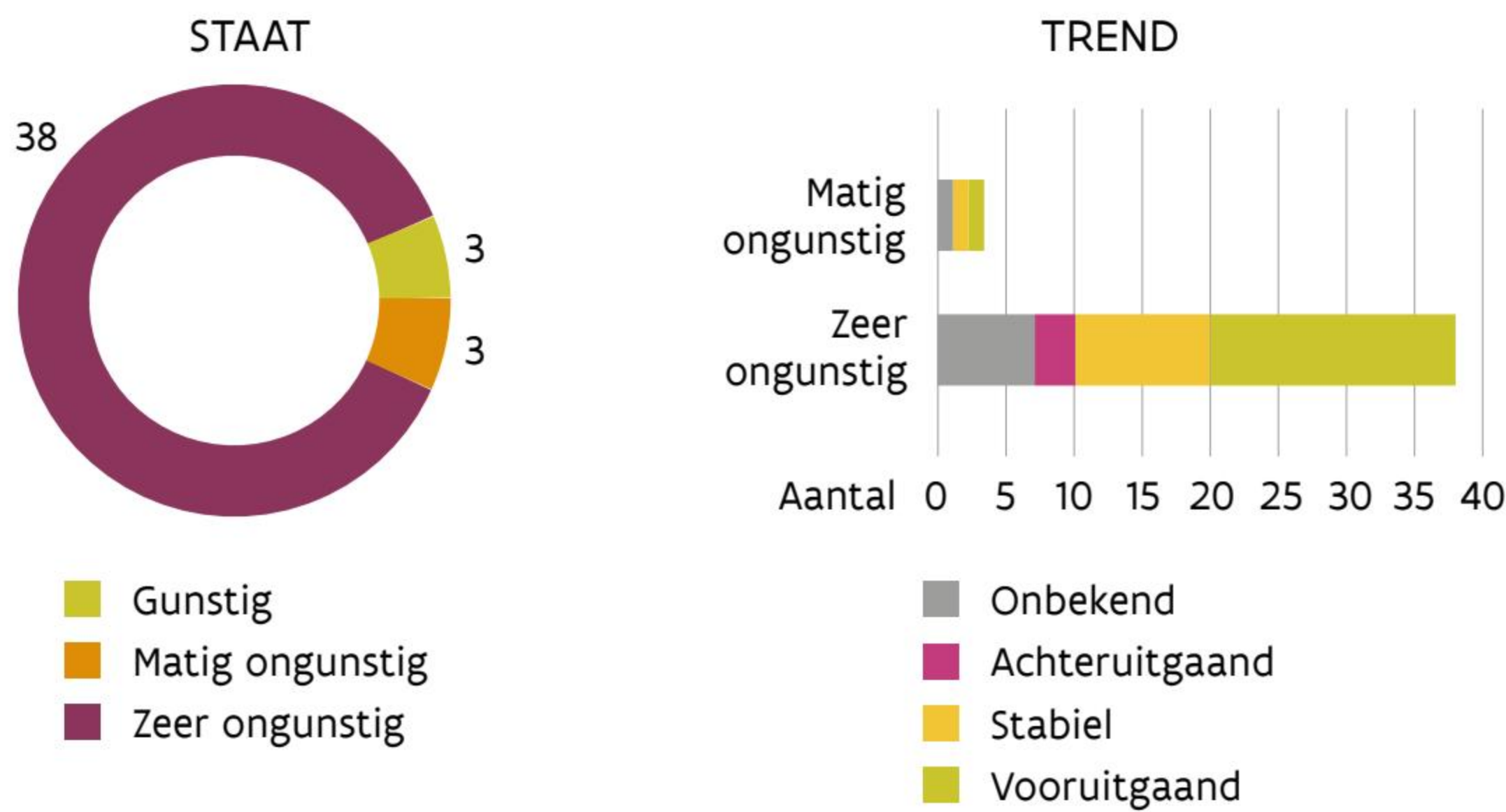
 Bronnen en literatuur

1. <https://www.vlaanderen.be/publicaties/natuurrapport-2020> (zie pp. 14 en 15. Hoofdstuk 1 vat de hoofdlijnen van het vuistdikke rapport samen).
2. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_nl
3. https://environment.ec.europa.eu/strategy/biodiversity-strategy-2030_en

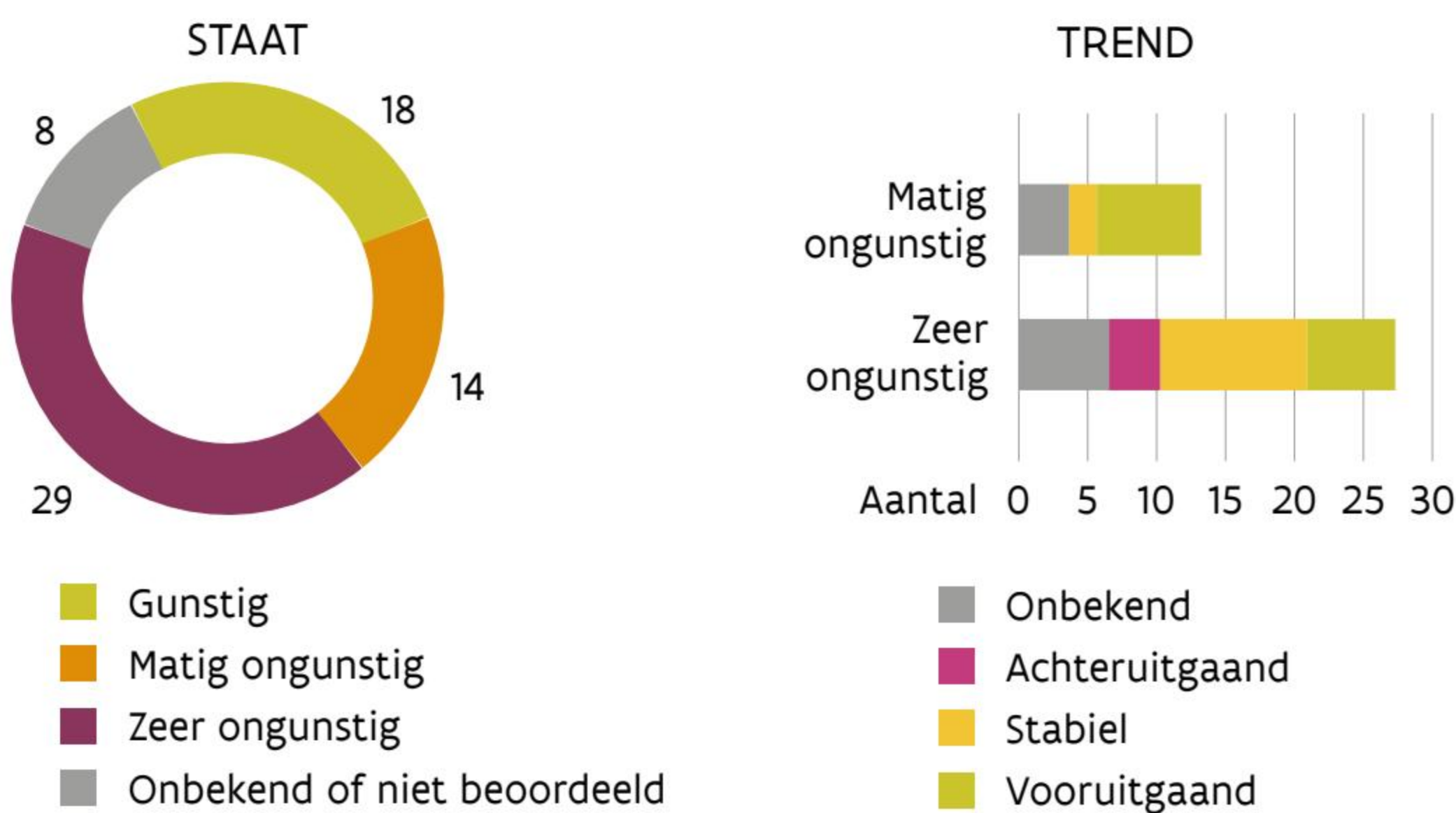
HABITATS EN SOORTEN VAN DE HABITATRICHTLIJN

Habitats (n=44)

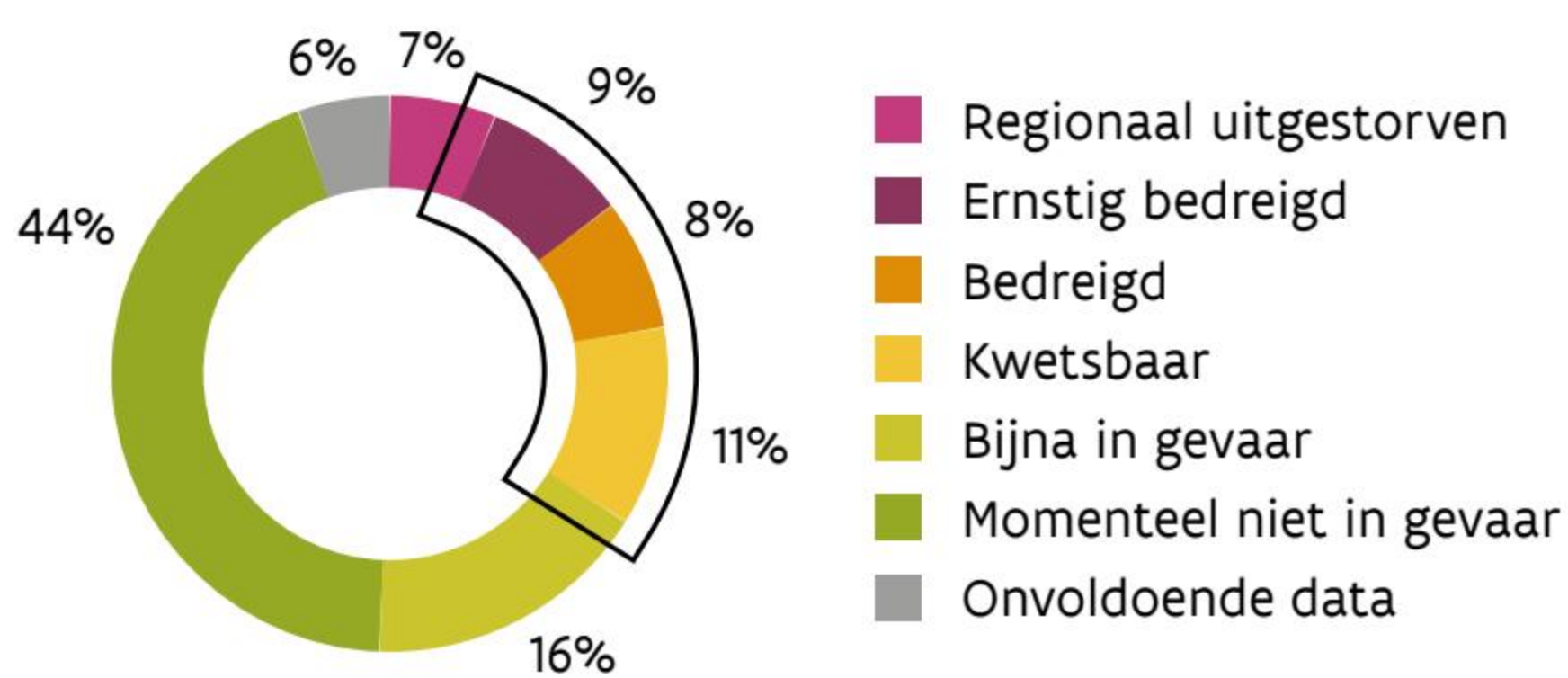
Slechts drie van de 44 beoordeelde habitats van Europees belang in Vlaanderen hebben een gunstige staat van instandhouding. Van de habitats die zich in een matig of zeer ongunstige toestand bevinden gaat 46% er wel op vooruit (19/41).

Soorten (n=69)

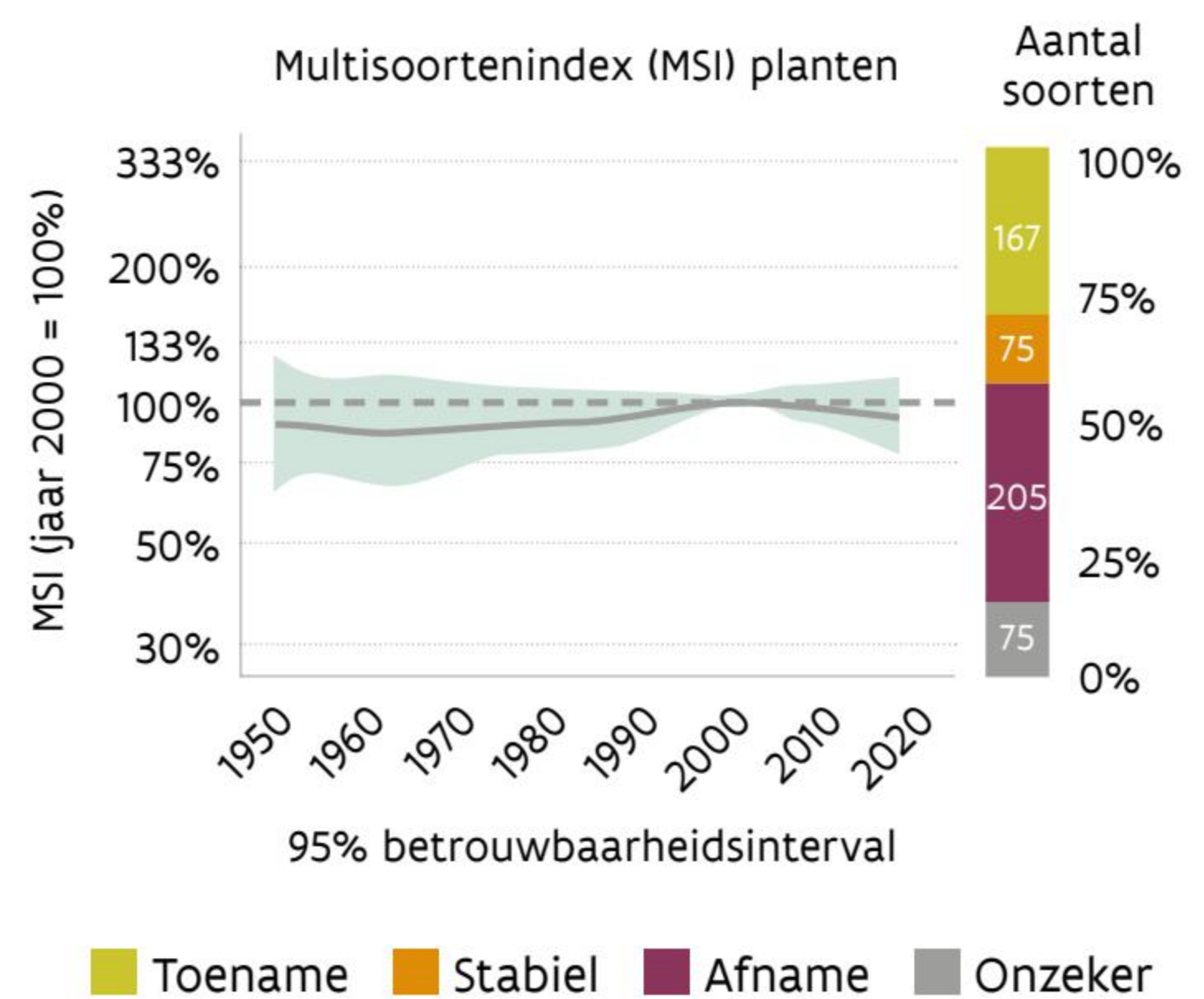
18 van de 69 habitatrictlijnsoorten die in Vlaanderen voorkomen bevinden zich in een gunstige staat van instandhouding. Van de soorten die zich in matig tot zeer ongunstige staat bevinden gaat 35% erop vooruit (15/43) en 9% erop achteruit (4/43).

BEDREIGDE SOORTEN IN VLAANDEREN

7% van de soorten in Vlaanderen is regionaal uitgestorven. 28% is (ernstig) bedreigd of kwetsbaar. Hun populaties zijn de afgelopen decennia sterk achteruitgegaan of hebben een kritisch minimum bereikt, waardoor de soorten in hun voortbestaan bedreigd worden.

EVOLUTIE VAN DE FLORA

De langetermijntrend van algemene plantensoorten blijft stabiel. De 167 soorten die vooruitgaan houden de 205 soorten met een dalende trend in balans.

ETHISCHE SPREIDSTAND TUSSEN
VERLEDEN EN TOEKOMST

DIEREN EN IMMATERIEEL ERFGOED

Een tijdslijn ... 2003: start van de Unesco-Conventie over immaterieel erfgoed; 2013: eerste studiedag over immaterieel erfgoed en dieren in Gent; 2023: Erfgoeddag en CAG Contactdag staan in het teken van beestig erfgoed. Twintig jaar, twee studiedagen en talloze initiatieven later is het tijd voor een balans. Wat is er veranderd in onze relatie met dieren? En welke impact had dat op het borgen van immaterieel erfgoed met dieren?

Chantal Bisschop

Mensen en (andere) dieren leven al eeuwenlang samen. De manier waarop dat gebeurt, verschilt sterk naargelang tijd, plaats en omstandigheden. Vooral de laatste eeuw wijzigde onze relatie met dieren fundamenteel. De afstand tot productiedieren werd veel groter, die tot gezelschapsdieren veel kleiner.¹ De kennis over het leven en welzijn van dieren nam exponentieel toe. En in allerlei disciplines groeit de aandacht voor het dierperspectief.

De tijd dat we dieren als niets meer dan een ding, eigendom of voorwerp beschouwden, is al even voorbij. De voorbije decennia is een duidelijke paradigmashift bezig van mens- naar diergericht denken. Daarin hebben dieren niet enkel een instrumentele waarde (bv. belangrijk, nuttig, scha-

delijk ...) die wordt afgemeten aan de mens, maar wel een intrinsieke waarde. Dieren zijn met andere woorden uit zichzelf beschermingswaardig.

Waar de eerste dieren*beschermings*bewegingen in de 19e eeuw ontstonden, profileerden de nieuwe dieren*rechten*bewegingen zich vanaf het laatste kwart van de 20e eeuw uitdrukkelijk als voorvechters van de rechten van dieren. En ook in het beleid en wettelijk kader is een soortgelijke evolutie. De eerste dieren*beschermings*wet dateert van 1929. De wet op het *welzijn* van dieren dateert van 1986 en werd meermaals geactualiseerd. Sinds 2014 is dierenwelzijn een gewestelijke bevoegdheid. Momenteel wordt de federale dierenwelzijnswet regionaal herschreven; een Vlaamse dierenwelzijnscode is in de maak.

Melkventsters brengen in de jaren 1930 melk rond met hond en hondenkar. Tegenwoordig is een hondenkar een fietsaanhangwagentje om de hond zelf mee te vervoeren. Fotografie onbekend, 1930-1939. Beeldarchief Boerenbond, KADOC-KU Leuven. Collectie: KADOC

Maatschappelijk gezien is de publieke steun voor dierenrechten groot. Volgens een studie uit 2022 van de Odisee Hogeschool bleek dat acht op de tien Vlamingen wil dat dierenrechten wettelijk geregeld worden. Maar tegelijk geeft 86 % aan regelmatig vlees en andere dierlijke producten te eten. Het inschatten van de draagwijdte van het opnemen van dierenrechten in de wet is niet evident. Dat zou namelijk een totaalverbod van dierlijke consumptie inhouden, aldus Stef Aerts, docent Agro- en biotechnologie van Odisee.²

Onze overtuigingen zijn gekleurd door de contacten met dieren die het dichtst bij ons staan. De paradoxale evolutie van de verzakelijking van productiedieren en de vermenselijking van huisdieren zorgt er zo voor dat George Orwells allegorisch bedoelde “Alle dieren zijn gelijk, maar sommige dieren zijn gelijkere dan andere” vandaag meer dan ooit waar is. Wat op zijn beurt weer zorgt voor een enorme spreidstand in de zorg voor en bescherming van dieren. Ook voor tradities met dieren is dit van groot belang.

CONTROVERSIEEL ERFGOED

Tijden veranderen, immaterieel erfgoed verandert mee: tradities verdwijnen, passen zich aan of transformeren. De snelheid en intensiteit van die dynamiek is echter niet te vergelijken met het tempo waarmee de maatschappelijke blik op dieren

---

De paradoxale evolutie van de verzakelijking van productiedieren en de vermenselijking van huisdieren zorgt er zo voor dat George Orwells allegorisch bedoelde “Alle dieren zijn gelijk, maar sommige dieren zijn gelijkere dan andere” vandaag meer dan ooit waar is

»

vandaag wijzigt. Tradities zorgen voor houvast en eigenwaarde, zeker in een verwarrende, snel wijzigende wereld. De botsing kan hevig zijn tussen erfgoedgemeenschappen die de waarde en dynamiek van hun tradities benadrukken en tegenstanders die de ‘barbaarsheid’ en ‘voorbijgestreefde denkbeelden’ hekelen. Vaak gooien pers en sociale media bij zulke confrontaties olie op het vuur.

Hoe als erfgoedsector daarmee omgaan? De Unesco 2003 Conventietekst, die ontstond uit een mondiale consensus en die respect voor de

culturele diversiteit wil stimuleren, biedt geen duidelijkheid. De manier waarop we wereldwijd denken over en omgaan met dieren verschilt immers. Ook in de operationele richtlijnen en de set van ethische principes (2015) wordt dierenwelzijn niet genoemd. Toch zijn er best veel elementen waarbij dieren betrokken zijn opgenomen op de Representatieve Lijst. De laatste jaren ontstaan steeds vaker discussies over tradities met dieren. Het Intergouvernementeel Comité gebruikt de principes van wederzijds respect en duurzame ontwikkeling om dossiers te weigeren waarin dieren geweld wordt aangedaan.³

De voorbije jaren is het bewustzijn rond controversieel erfgoed in het algemeen en erfgoed en dieren in het bijzonder gegroeid.⁴ Maar wat kan je als erfgoedwerker in Vlaanderen in de praktijk doen? Hij of zij bevindt zich in een moeilijke ethische spreidstand tussen erfgoedgemeenschap en maatschappij, tussen de wortels van het verleden en de blik van de toekomst. (Hoe) Kan je erfgoedgemeenschappen ondersteunen met een traditie die steeds minder compatibel is met een diergerichte maatschappij? Welke taak kan je hierin opnemen en wat is ethisch verantwoord?

ERFGOEDWERK IN BEWEGING

Sinds 2013 is CAG het aanspreekpunt voor immaterieel erfgoed en dieren, met specifieke aandacht voor dierenwelzijn. CAG streeft daarbij naar een duurzame dialoog en uitwisseling binnen en buiten de erfgoedsector. Na tien jaar praktijkwerk zijn dit onze belangrijkste bevindingen:

Ethische codes en reflectieworkshops

Na de studiedag *Immaterieel erfgoed en de dieren. Samen naar praktijkuitwisseling en een ethische code?!* in 2013 bleek dat een ethische code niet de beste manier was om de spanning tussen erfgoed en dierenwelzijn te verlichten. Achter de schermen gingen we verder met een uitgebreid onderzoek en voerden we gesprekken met o.m. erfgoedgemeenschappen, overheidsinstanties, dierenrechtenorganisaties, ethici en immaterieel-erfgoedexperten in binnen- en buitenland.

In navolging van de set met ethische principes voor het borgen van immaterieel erfgoed van Unesco kwam er in 2019 in Vlaanderen wel een verklaring van ethische principes.⁵ Erfgoedgemeenschappen moeten die verplicht ondertekenen bij een inventaris aanvraag. Net zoals de ethische principes van Unesco, benadrukt deze verklaring ook zeggenschap van

---

De voorbije jaren is het bewustzijn rond controversieel erfgoed in het algemeen en erfgoed en dieren in het bijzonder gegroeid. Maar wat kan je als erfgoedwerker in Vlaanderen in de praktijk doen? Hij of zij bevindt zich in een moeilijke ethische spreidstand tussen erfgoedgemeenschap en maatschappij, tussen de wortels van het verleden en de blik van de toekomst

de erfgoedgemeenschappen en de principes van culturele diversiteit en onderling respect en dialoog. Maar er wordt ook verwezen naar Belgische en Vlaamse regelgeving en mogelijke maatschappelijke controverses. Daarnaast is dierenwelzijn een aandachtspunt. Deze ethische principes zijn alvast de eerste stap in de uitbouw van een instrumentarium rond ethiek en immaterieel erfgoed, op maat van de situatie in Vlaanderen.

In erfgoedzorgtrajecten richting de Inventaris Vlaanderen besteedt CAG sinds 2013 altijd aandacht aan reflectie rond dieren en dierenwelzijn. Daarenboven reflecteert de betrokken erfgoedgemeenschap in een specifieke op maat ontworpen workshop over dierenwelzijn, de maatschappelijke positie van dieren en ethische kwesties. Door op een respectvolle manier mensen te laten nadenken over hun erfgoed (dat voor hen vanzelfsprekend is, maar voor een buitenstaander niet), bouw je mee aan een open grondhouding, niet alleen in functie

van dierenwelzijn maar ook rekening houdend met andere meningen en culturen.

Zo is de organisatie van de Hondenzwemming in Sint-Baafs-Vijve, sinds 2018 op de Inventaris Vlaanderen, zich scherp bewust van de veranderende tijdsgeest. Het bestuur maakt daarom het evenement steeds diervriendelijker, met een streng wedstrijdreglement, sensibiliseringscampagnes rond dierenwelzijn én de samenwerking met dierenrechtenorganisaties. De Sint-Bavovrienden nodigden in 2015, bij de start van het erkenningstraject, *zelf* dierenrechtenorganisatie Gaia uit om de hondenzwemming door te lichten. Dat hadden ze bij Gaia nog nooit meegemaakt.⁶

Sensibiliseren

Kleine sensibiliseringsacties kunnen op termijn een groot verschil maken. Gidsen van (openlucht) musea die levende dieren houden bijvoorbeeld,

»

Foto 1: Portret van herder Remko Romers van 'Oer Natoer'. Remko startte in 2011 met landschaps- en natuurbeheer door schapen in de Limburgse grensstreek en doopte zijn werk 'Oer Natoer'. © Tim Van der Linden, 2016-2019.

Foto 2: Workshop knelpunten en erfgoedzorgplan met de trekpaardenraad in Leuven, 2017. © Centrum Agrarische Geschiedenis (CAG), 2017.

Foto 3: Honden springen vrolijk in het water voor de jaarlijkse Hondenzwemming in Sint-Baafs-Vijve, 2019. © David Vanhauwere, 2019.

Foto 4: Tijdens de jaarlijkse kermis in Zussen proberen de ongehuwde meisjes uit het dorp geblinddoekt een vooraf gedode haan te onthoofden met een sabel. Om binnen het wettelijke kader te blijven, stelde de gemeente Riemst, samen met de Afdeling Dierenwelzijn, FARO en CAEG een charter op. © Centrum Agrarische Geschiedenis (CAG), 2016.

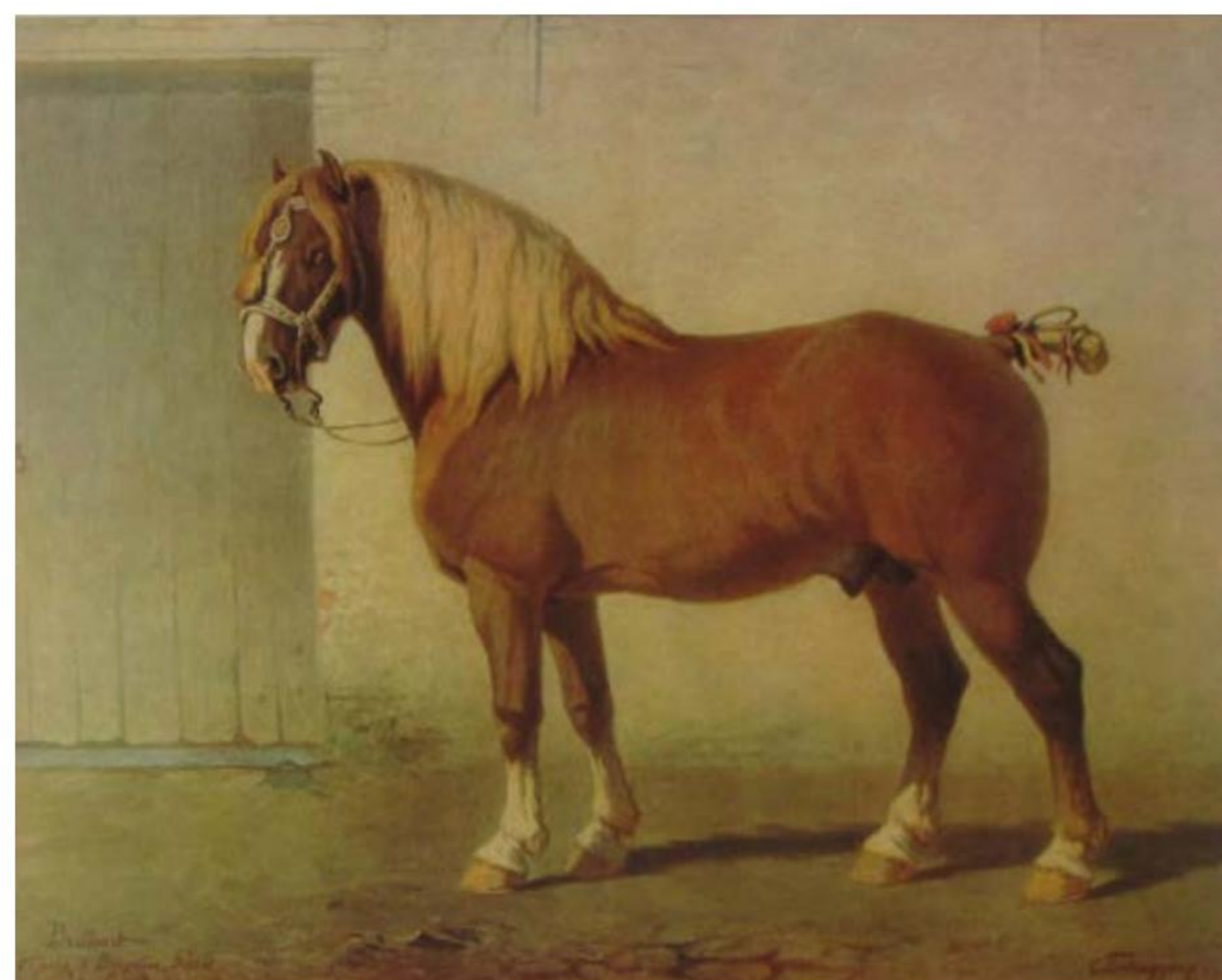
3

4

Herder Adolf Maertens (1855-1946), met zijn kudde schapen in Knokke op een prentbriefkaart uit het begin van de 20e eeuw. © Théo De Graeve, 1906-1930. Collectie Den-Ast Streekmuseum.

Dit schilderij van Tschaggeny toont de kampioenhengst Brillant, een stamvader van het Belgisch trekpaardenras, ca. 1881-1885. Museum van het Belgisch Trekpaard, Collectie Philippe van Dixhoorn.

krijgen steeds meer kritische vragen van bezoekers. Een korte opleiding met theoretische achtergrond over het denken over dieren en praktische correcte informatie over dierenwelzijn betekent een enorme meerwaarde in de publieksbemiddeling.⁷

Een ander voorbeeld is de expo *Dier, Mens & Traditie* in het Natuurhistorisch Museum Rotterdam (2021-2022) in samenwerking met het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (KIEN), CAG en diverse erfgoedgemeenschappen. Die expo zette de diversiteit aan levende tradities met dieren en hun erfgoedgemeenschappen centraal. De tentoonstelling wou een podium zijn waarop mensen konden tonen wat hun erfgoed inhoudt, naast hun inzet, kennis en passie. Een moment ook voor de beoefenaren zelf om te reflecteren op de verschuivende positie van dieren in onze samenleving en de consequenties daarvan voor hun traditie. Een dialoogtafel met vragen en stellingen nodigde uit om na te denken over de relatie tussen mens en dier. De expositie en bijhorende publicatie wilden zo bijdragen aan een open dialoog.⁸

Bemiddelen voor en achter de schermen en streven naar een meerstemmige dialoog

De erfgoedsector kan zeker een rol opnemen in uitwisseling en ontmoeting. Zo heeft CAG sinds 2014 een jaarlijks overleg met de Afdeling Dierenwelzijn en het Departement Cultuur, Jeugd en Media voor uitwisseling over tradities met dieren en de evoluerende wetgeving. Sinds enkele jaren licht de website van het Departement Omgeving de bemiddelende rol van erfgoedorganisatie CAG toe, om mogelijke conflicten tussen erfgoed- en

dierenwelzijnsbenaderingen proactief af te stemmen en zo mogelijk te verzachten.⁹

In 2015 startte CAG een bemiddelingstraject op met de Afdeling Dierenwelzijn n.a.v. de com-motie die was ontstaan bij het haanslaan tijdens Zussenkermis (Riemst). Samen met de gemeente Riemst, de Afdeling Dierenwelzijn en FARO stelde CAG een charter op. CAG bemiddelde en zette toen vooral in op sensibilisering en het op gang brengen van reflectie binnen de gemeenschap. Als erfgoedspeler is het immers zoeken naar een broos evenwicht tussen de autonomie van de erfgoedgemeenschappen en de invloed uit de ruimere samenleving of overheid. Het immaterieel-erfgoedveld meerstemmig ontwikkelen is niet toevallig een van de acht prioritaire uitdagingen uit de geactualiseerde visietekst *Het Vlaamse beleid voor het borgen van immaterieel erfgoed* (2022).¹⁰

Ook binnen erfgoedgemeenschappen is aandacht nodig voor een meerstemmige dialoog, zoals blijkt uit de ervaringen met de trekpaardencultuur. De trekpaardenraad vertegenwoordigt sinds 2016 iedereen met een hart en ziel voor de trekpaardencultuur. Met ondersteuning van CAG en de provincie Vlaams-Brabant legde die trekpaardenraad een intensief erfgoedzorgtraject af, met o.m. aandacht voor het in kaart brengen, onderzoeken en documenteren van de trekpaardencultuur. Het leidde tot een erkenning op de Inventaris Vlaanderen in 2018.¹¹

Deze door passie gedreven en vrij gesloten erfgoedgemeenschap kent een sterke interne competitie. Hét grootste struikelblok was caudotomie of het blokstaarten. Oorspronkelijk werden de

---

Als erfgoedspeler is het immers zoeken naar een broos evenwicht tussen de autonomie van de erfgoedgemeenschappen en de invloed uit de ruimere samenleving of overheid

staarten van de trekpaarden *gecoupeerd* om het werk op het land te vergemakkelijken. Dit praktische nut evolueerde naar een esthetisch symbool. De praktijk van caudotomie werd verboden in 2001, maar door een achterpoortje in de wet de facto nog uitgebreid toegepast. Het wetsvoorstel om het verbod terug te draaien in 2004 leidde tot een uitgebreid onderzoek door de Raad voor Dierenwelzijn.¹² Een nieuw decreet in 2018 sloot het achterpoortje: sindsdien kunnen geblokstaarte paarden niet meer deelnemen aan keuringen of wedstrijden.¹³

In het erfgoedzorgtraject werd deze kwestie met de nodige voorzichtigheid aangepakt. De trekpaardenraad werd nauwgezet samengesteld om een diversiteit aan stemmen te bekomen. Voorzitter Piet Vanthemsche werd als neutrale, gekende persoon door de hele groep gerespecteerd. Aanvankelijk pasten we de tactiek toe van *'don't mention the war'*. De eerste vergaderingen stonden in het teken van het vinden van gemeenschappelijke grond en prioriteiten. En wat bleek? Over veel zaken was iedereen het grotendeels eens, tot ieders verbazing. Het nieuwe decreet zorgde voor een hoogoplopende discussie. Cruciaal daarin was dat er niet werd gestreefd naar consensus, wel naar dialoog en naar de verwerking

van de diversiteit aan meningen in het aanvraagdossier. De blik van buitenaf bleek verhelderend, zeker voor een erfgoedgemeenschap die sterk in zichzelf is gekeerd. Die aanpak loont. Een van de meest vurige voorstanders van het blokstaarten gaf onlangs voor de trekpaardenraad toe dat hij nu niet meer begrijpt waarom hij jarenlang al zijn energie in die strijd heeft gestopt ...

VIER UITGANGSPUNTEN

Om in de toekomst relevant te blijven moeten tradities mee met de tijd. De verhouding tussen immaterieel erfgoed en dieren zal voor (nog) meer spanning zorgen. Complexe vraagstukken als deze vragen meerduidige antwoorden. Op een theoretisch niveau lijkt ons een internationaal én interdisciplinair platform voor de uitwisseling van ervaringen en adviezen met betrekking tot dierelementen op inventarissen een goede toekomstpiste. CAG zal zich hiervoor met partners in Vlaanderen en daarbuiten zeker inzetten.¹⁴

In de erfgoedpraktijk in Vlaanderen is inzetten op meerstemmigheid cruciaal. Toekomstige acties rond immaterieel erfgoed en dieren houden daarom best rekening met volgende uitgangspunten:

1. Spreek bij voorkeur over 'erfgoed in beweging' als het gaat om erfgoed waar (mogelijk) controversie over bestaat, in plaats van het mogelijks door erfgoedgemeenschappen stigmatiserend aanvoelende 'controversieel erfgoed'.¹⁵
2. Neem de tijd en zet in op sensibilisering, bemiddeling, uitwisseling en ontmoeting tussen verschillende erfgoedgemeenschappen, beleidsdomeinen, experts en sectoren.
3. Stimuleer erfgoedgemeenschappen op een respectvolle manier richting bewustmaking over hun erfgoed, dialoog met andersdenkenden en bouw zo mee aan een open grondhouding.
4. Streef niet naar consensus, maar bovenal naar wederzijds respect en dialoog. ■

 Chantal Bisschop is stafmedewerker immaterieel erfgoed bij het Centrum Agrarische Geschiedenis (CAG).

Bronnen en literatuur

1. C. Bisschop, 'ICE en dieren. Stof voor reflectie' in: *faro tijdschrift over cultureel erfgoed*, 8 (2015), 1, p. 34-40.
2. '8 op 10 Vlamingen wil dat dierenrechten wettelijk geregeld worden', op: www.vilt.be/nl/nieuws/8-op-10-vlamingen-wil-dat-dierenrechten-wettelijk-geregeld-worden
3. C. Bisschop, 'ICE en dieren', p. 37-38; L. Martinet, 'Balancing animal rights and the safeguarding of the intangible cultural heritage', in: M. Cornu, A. Vairade, L. Martinet, C. Hance (eds.), *Intangible cultural heritage under national and international law: going beyond the 2003 Convention*. Cheltenham & Northampton, Edward Elgar Publishing, 2020, p. 152-162.
4. M. Ventriglia, *Controversieel immaterieel erfgoed met dieren. Een reflectie over de internationale omgang met controversiële immaterieel erfgoedpraktijken met dieren en de rol van UNESCO binnen de creatie van duurzame borgingsmethoden*. Onuitgegeven Masterthesis, Universiteit Antwerpen; zie ook de onderzoekslijn van het KIEN rond 'controversieel erfgoed', 2017-2020: <https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/controversieelerfgoed>; internationale expertenmeetings over erfgoedbemiddeling bij omgaan met controversieel erfgoed: A. Van Der Zeijden, 'Op een creatieve manier op zoek naar consensus. Verslag van de Nederlands-Vlaamse expertmeeting in Culemborg over controversieel erfgoed', in: *Immaterieel Erfgoed Digitaal* (2016) 4, p. 36-41 en de Duitstalige Conferentie over controversieel erfgoed in Wenen in 2018 <https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/page/3309/controversieel-immaterieel-erfgoed-in-duitsstalige-landen>.
5. Ethical Principles for Safeguarding Intangible Cultural Heritage, <https://ich.unesco.org/en/ethics-and-ich-00866> en Verklaring van ethische principes https://www.vlaanderen.be/cjm/sites/default/files/2019-10/ICE_Verklaring_van_ethische_principes.pdf
6. C. Bisschop, 'De Hondenzwemming in Sint-Baaf-Vijve', in: *Dier, mens en traditie. Zwemmende honden, zingende twatwa's en pronkende paarden*. KIEN en het Natuurhistorisch, 2021, p. 36-41.
7. Zie bv. Bijscholing Gidsen Bokrijk, 2 maart 2022.
8. Zie www.immaterieelerfgoed.nl/image/2021/3/22/dier_mens_en_traditie_magazine.pdf en www.hetnatuurhistorisch.nl/exposities/dier-mens-traditie
9. <https://www.vlaanderen.be/natuur-en-milieu/dieren-en-dierenwelzijn/evenementen-met-dieren/welzijn-van-dieren-bij-traditionele-volksgebruiken-met-dieren>
10. <https://www.vlaanderen.be/cjm/nl/cultuur/cultureel-erfgoed/beleidskader/het-vlaamse-beleid-voor-het-borgen-van-immaterieel-erfgoed>
11. <https://cagnet.be/page/in-de-bres-brabants-trekpaard>
12. D. Lefebvre, D. Lips, F. O. Ödberg en J. M. Giffroy, 'Tail docking in horses: a review of the issues', in: *Animal*, 1 (2007) 8, p. 1167-1178.
13. Decreet houdende de wijziging van artikel 3 en artikel 19 van de wet van 14 augustus 1986 betreffende de bescherming en het welzijn der dieren 23/03/2018, Belgisch Staatsblad, 05/04/2018, p. 32214, Datum inwerkingtreding 15/04/2018.
14. Ventriglia, *Controversieel immaterieel erfgoed met dieren*, p. 134-135.
15. Zie het dossier van Jet Bakels, <https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/controversieelerfgoed>.

“De natuur is razend interessant, mooi, rijk én kwetsbaar”

Bij onze noorderburen is Naturalis een begrip: er is ongetwijfeld geen Nederlander die die naam niet kent. Voluit heet het Naturalis Biodiversity Center; onder die veelbetekenende naam zit in Leiden de grootste natuurhistorische (rijks)collectie van Nederland, een uitgebreide wetenschappelijke staf én een museum. *faro* sprak met Caroline Breunesse, afdelingshoofd tentoonstellingen (en hoofd a.i. educatie) van Naturalis en voorzitter van ICOM Nederland. Ze heeft jarenlang gewerkt aan de inrichting van het ‘nieuwe Naturalis’. Een gesprek over de rol van het museum bij de bewustwording van biodiversiteit en duurzaamheid en de impact van de klimaatcrisis. Maar vooral ook over het doorgeven van de liefde voor de natuur aan huidige en toekomstige generaties.

Olga Van Oost en Roel Daenen

Het nieuwe, imposante museumgebouw met de kenmerkende honingraatstructuur opende op 31 augustus 2019, na jaren van plannen, overleggen en bouwen.¹ “Bijzonder is dat Naturalis in 2020 tweehonderd jaar oud was,” vertelt Caroline Breunesse. “De instelling werd in 1820 opgericht, als depot van natuurhistorische collecties. Pas in 1998 kregen we een publiek museum. Op dat moment had Naturalis een fusie achter de rug, met collecties geologie en mineralogie. Al gauw bleek dat zowel het depot

als de publieke ruimte van dat museum te klein waren. Aanvankelijk was de capaciteit voorzien op zo’n 150.000 bezoekers per jaar; het bleken er 250.000 te zijn. Intussen werd er verder gefuseerd met andere collecties, zoals dat van het Nationaal Herbarium en het ZMA, het Zoölogisch Museum Amsterdam. Het depot barstte uit zijn voegen en het museum was te klein: dat was zo ongeveer de situatie toen ik aan boord kwam in 2011. De opdracht luidde: ‘open blijven, tentoonstellingen maken én tegelijkertijd uitbreiden en de werking verbeteren’. De architect stelde voor

Opbouw van een T-Rex kop © Naturalis Biodiversity Center

LiveScience Dinolab © Koen Mol Fotografie

om een gloednieuw pand neer te zetten, wat ons toeliet om na te denken over de looproute, de thema's in de scenografie en de doelgroepen die we wilden bereiken. Na veel overleg besloten we ons vooral tot families en scholen te richten. Het doel van de nieuwe presentatie? Onze bezoekers het gevoel meegeven dat de natuur razend interessant, mooi, rijk en ook kwetsbaar is. We willen hen ook echt inspireren, in de hoop dat ze de drang krijgen om meer of *beter* voor de natuur te zorgen. Het oude museum deed precies het tegenovergestelde. Dat vertrok vanuit de taxonomie.² Het publiek, zo was onze ambitie voor het nieuwe museum, moest door het bezoek *geraakt* worden.”

Hoe wordt er in het museum over de relatie mens, dier en erfgoed gedacht? Vandaag is er sprake van een ‘animal turn’³: dieren worden steeds minder beschouwd als ondergeschikt aan de mens. Geldt dat ook in Naturalis?

“We zijn ervan uitgegaan dat Naturalis over *alle* soorten gaat, *behalve* over de homo sapiens: het gaat dus nooit expliciet over jou en mij. Je kan stellen dat we de mens daardoor buiten de natuur stellen. Zoals gezegd is Naturalis het Biodiversity Center, en we wilden niet dat er nadruk zou komen te liggen op de mens. Dat wil niet zeggen dat de mens ontbreekt: in elke zaal neemt de bezoeker in zekere zin zichzelf mee, en leert hij iets over zichzelf. Zo is er een zaal over voortplanting en verleiding en een zaal over de dood: daarin nodigen we mensen expliciet uit om met elkaar over deze thema's in gesprek te gaan. We zijn huiverig om dieren te vermensen. Wel bestuderen onze wetenschappers het gedrag, het ecosysteem en de evolutie van dieren.”

“Ook is er onderzoek naar de culturele aspecten van de natuurhistorie. Een heel mooi voorbeeld daarvan is een 16e-eeuws herbarium, waarin je onder meer een van de oudste gedroogde tomaten ziet, afkomstig uit Mexico. We gaan dan na door wie en waar dat herbarium is gemaakt – in Bologna, zo blijkt.⁴ Het is erg interessant om na te gaan hoe mensen vroeger onderzoek deden. Onderzoek naar biodiversiteit betekent ook de geschiedenis ontrafelen. Zo zijn er in Suriname en de andere voormalige Nederlandse kolonies tal van planten die daar vandaag overal voorkomen. Je zou dan denken dat ze endemisch zijn. Maar wat blijkt nu? Die planten komen van elders, en hun zaden zijn via tot slaaf gemaakte mensen, vaak stiekem, meegebracht. Dat culturele aspect is erg interessant. Wist je trouwens dat we amper 10 % kennen van alle soorten die op aarde en in zee leven? Het *Arise*-project wil daar verandering in brengen, toch voor wat Nederland betreft.”⁵

Caroline Breunese © Naturalis Biodiversity Center

Vandaag leven we in het antropoceen: het tijdperk waarin menselijke activiteit een enorme impact heeft op het leven op aarde.⁶ In die zin is de klimaatcrisis onbetwistbaar een gevolg van menselijke activiteit. Musea en erfgoedorganisaties zoeken naar de rol die ze in deze crisis kunnen opnemen. Hoe ziet Naturalis dit?

“Het is zeker belangrijk dat mensen zich bewust worden van onze invloed op de natuur en het belang van biodiversiteit. We kiezen daarbij voor een positieve benadering, want we geloven dat je eerst van de natuur moet houden voordat je er beter voor gaat zorgen. Daarnaast komt klimaatverandering ook aan de orde. Het is ook moeilijk om dat *niet* te doen. Maar er zit een zekere spanning op: een bezoek aan Naturalis is een fijn uitje, de natuur is prachtig en belangrijk en tegelijk is de klimaatcrisis ronduit angstaanjagend. We zijn momenteel volop in gesprek over hoe we die boodschap moeten brengen. Op bepaalde plekken in het museum confronteren we de bezoeker met de vraag: ‘Wat kan jij er *nu* aan doen?’ Het verbeteren van de biodiversiteit zit ook in onze educatieve programma's en tal van digitale projecten.”⁷

“We hebben overigens weinig teksten in het museum. Bovendien zijn ze niet *in your face*. Wie zich wil verdiepen, kan dat natuurlijk. We vinden educatieve werking essentieel. Zo is de tentoonstelling eigenlijk een soort van decor, een vertrekbasis ook, met verschillende workshopruimtes. Daar vind je als bezoeker grote kasten

In het Tibi herbarium zitten waardevolle exemplaren van voedselplanten, waaronder een van de oudste gedroogde tomaten. © Naturalis Biodiversity Center

• **COLLECTIE:**
42 miljoen specimens

• **PERSENEEL:**
900 (waarvan de helft vrijwilligers. 120 werknemers zijn onderzoekers)

• **OPPERVLAKTE:**
bijna 6.000 m² (met zeven themazalen, twee attracties, drie workshopruimtes en vier informatiepunten)

• **JAARLIJKS BUDGET:**
43,12 miljoen euro (2021)

vol met voorwerpen die je mag aanraken, die we vraagkasten noemen. Daarnaast is er veel personeel op zaal en zijn er demonstraties, een app en speurtochten. Iedereen kan hier zijn hartje ophalen.”

“De actievoerders van Extinction Rebellion vinden dat we niet genoeg aandacht aan de klimaatcrisis geven. We worden steeds vaker aangesproken om ons meer aan te sluiten bij activisten en een meer uitgesproken standpunt in te nemen. Hoewel we zelf geen activisten zijn, maken we wel scherpere keuzes. Zeer recent hebben we bijvoorbeeld besloten om niet meer samen te werken met bedrijven uit de fossiele brandstoffen- en de luchtvaartindustrie.⁸ De energietransitie waar we voor staan vraagt ook van ons een ondubbelzinnige inzet op dit gebied. Naturalis is een wetenschappelijk instituut, een rijksinstelling ook. We proberen dus enige afstand te houden. Al merk ik wel dat onze wetenschappers vanuit hun onderzoek steeds scherper zien hoe dramatisch het met de biodiversiteit gesteld is. We doen steeds meer mee aan het maatschappelijk debat. Letterlijk ook: als er verkiezingen zijn op gemeentelijk of provinciaal vlak, of voor het rijk, organiseren we hier debatten over deze thema’s. We zijn geen activisten maar we agenderen wel degelijk.”

Tot slot: u bent ook voorzitter van ICOM Nederland. ICOM werkt op deze thema’s. Zo staat de komende *Museums’ Day* in het teken van duurzaamheid⁹ en voor de jaarwissel was er het standpunt over klimaatactivisme. Hoe schat u deze inspanningen in?
“ICOM moet zéker werken rond biodiversiteit, klimaat en duurzaamheid. Duurzaamheid staat nu in de nieuwe museumdefinitie!¹⁰ We kunnen ook niet anders. Of je nu in een school werkt, of in de bank: elk individu heeft nu een verantwoordelijkheid. In musea is er heel wat mogelijk; ik denk aan de regels van het binnenklimaat, aandacht voor energie en circulaire materialen, en het betrekken van je publiek in het debat. Pas als iedereen inspanningen levert kunnen we een verschil maken.” ■

 Olga Van Oost is algemeen directeur van FARO. Roel Daenen is er coördinator communicatie en hoofdredacteur van dit blad.

Bronnen en literatuur

1. Op de website leest u meer over de totstandkoming van het nieuwe museum: <https://www.naturalis.nl/over-ons/ons-gebouw>. U kan er ook een indrukwekkende timelapse bekijken over het gebouw. Het museum is ook digitaal te bezoeken, zie: <https://www.naturalis.nl/virtueelmuseum>
2. <https://natuurwijzer.naturalis.nl/leerobjecten/taxonomie-hoe-komt-het-beestje-aan-zijn-naam>
3. Zie M. Reesink, “Terug-kijken met andere ogen”, in: E. Begine, R. Daenen en M. Van Meerhaeghe (red.), *Beestig! Inspiratiebrochure Erfgoeddag en Erfgoedweek*, pp. 8-19.
4. <https://topstukken.naturalis.nl/object/en-tibi-herbarium>
5. <https://www.naturalis.nl/wetenschap/arise-nederlandse-soorten-kennen-en-herkennen>
6. <https://www.groene.nl/artikel/welkom-in-het-antropoceen>. Van dezelfde auteur, Jaap Tielbeke, signaleren we ook het beklemmende ‘We waren gewaarschuwd. Over een profetisch milieurapport en wat we er (niet) mee deden’, *Das Mag*, 2022.
7. Zie voor een uitgebreide stavaza: <https://faro.be/blogs/julie-lambrechts/museumnext-de-ecologische-keuzes-van-naturalis>
8. <https://www.nrc.nl/nieuws/2023/02/01/groen-is-het-nieuwe-zwarthoe-de-beeldende-kunstsector-worstelt-met-de-klimaattransitie-a4155780>
9. <https://icom.museum/en/news/international-museum-day-2023-theme>
<https://icom.museum/en/news/icom-statement-climate-activism>
<https://icom.museum/en/news/the-sustainability-star-a-model-for-museums>
10. <https://faro.be/blogs/olga-van-oost/ziehier-de-nieuwe-icom-museumdefinitie>

EXOTISCHE DIEREN IN DE SCHIJNWERPERS

Op de 19e-eeuwse kermis kwamen mens en dier in rondreizende menageries op verschillende manieren met elkaar in aanraking. Hun interacties laten echter weinig sporen na. Toch valt via de Franse Ménagerie Pianet gedeeltelijk te achterhalen hoe deze menageries zich ontwikkelden en hoe hun exotische dieren een stempel drukten op de mensen rondom hen, tot op de dag van vandaag.

Eva Andersen

Het tentoonstellen van levende dieren gaat in Europa terug tot de middeleeuwen. Vooral op het einde van de 18e en gedurende de 19e eeuw kenden sedentaire en rondreizende ‘menageries’ een grote opkomst. Er was een groeiende interesse onder de bevolking in wetenschap, natuur, de wereld en de popularisering hiervan. Interacties met en het tentoonstellen van exotische dieren berustten veelal op het uitoefenen van controle, macht en superioriteit en het tonen van rijkdom.

Een van de bekendste en oudste sedentaire menageries is de Ménagerie du Jardin des Plantes in Parijs, die in 1794 het levenslicht zag. In eigen land is er de Zoo van Antwerpen die werd opgericht in 1843. Deze instellingen waren vaak prestigieuze projecten waarbij nationale trots en welvaart, het beschavingsidee tegenover dieren en wetenschappelijk onderzoek centraal stonden.¹

Deze instituten waren echter niet voor iedereen bereikbaar, waardoor rondreizende menagerieën – een vorm van rondtrekkende zoos en

---

Interacties met en het tentoonstellen van exotische dieren berustten veelal op het uitoefenen van controle, macht en superioriteit en het tonen van rijkdom

»

een voorloper van het circus – een belangrijke rol speelden bij het populariseren van zoölogie en kennis over de natuur. Hoewel ze sensatie vooropstelden, bevatten ze ook een educatieve en wetenschappelijke component. Op kermissen, een belangrijk onderdeel van immaterieel erfgoed,² vormden ze een van de meest populaire attracties.

¹Bloederig drama in een menagerie. La Goulue en haar man in de greep van een poëma' zoals afgebeeld op de cover van Le Petit Journal. Supplément du dimanche (nr. 688, 24/01/1904). © BnF Gallica

Le Petit Journal

Le Petit Journal

CHACUN JOUR — SIX PAGES — 5 CENTIMES

Le Supplément illustré

CHACUN SEMAINE 5 CENTIMES

5 Centimes

SUPPLÉMENT ILLUSTRÉ

5 Centimes

L'AGRICULTURE MODERNE, 5 cent.

—*—

LA MODE du Petit Journal, 10 cent.

On s'abonne sans frais dans tous les bureaux de poste

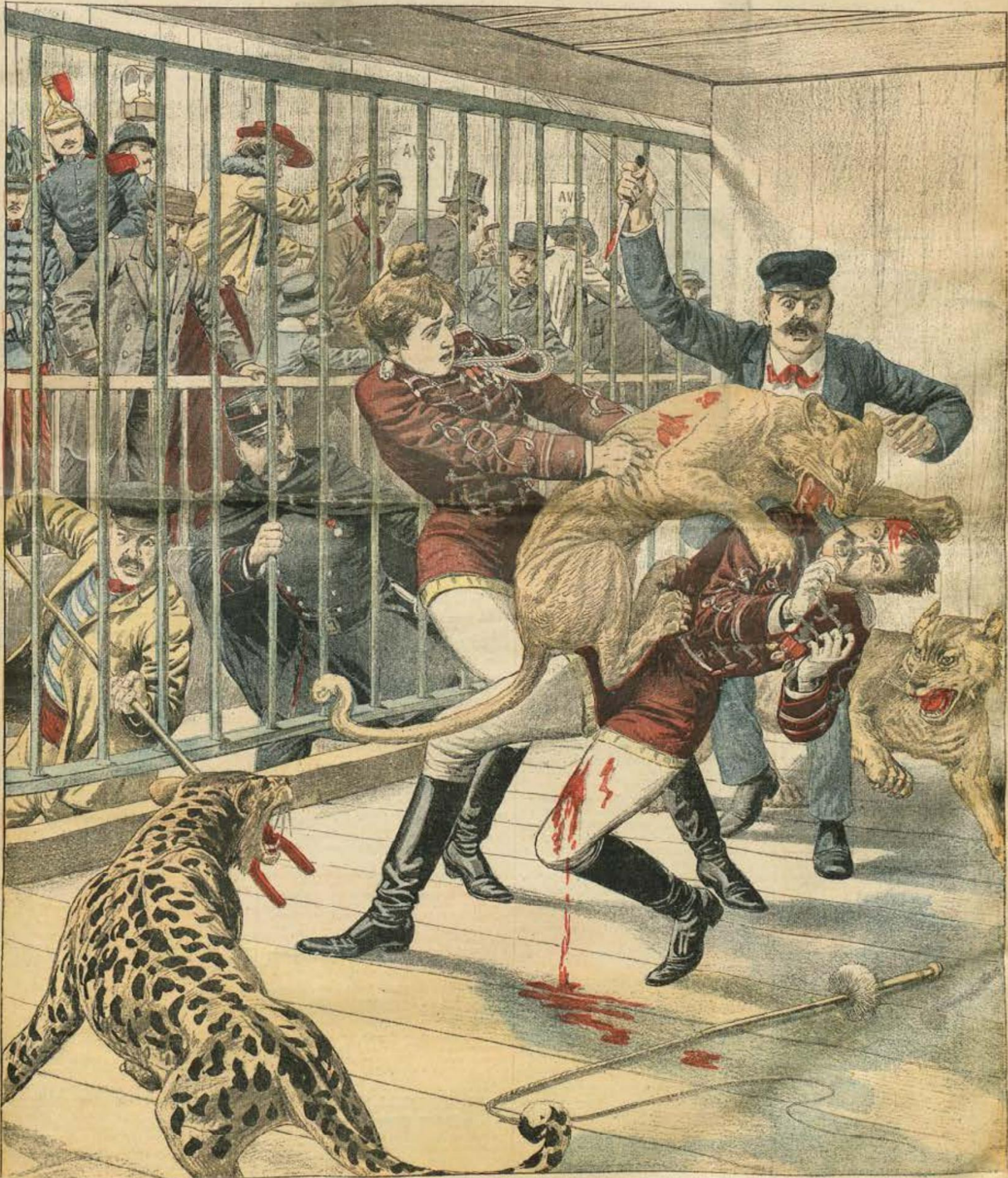
ABONNEMENTS

SIX MOIS	UN AN
SEINE ET SEINE-ET-OISE	2 fr. 3 fr. 50
DÉPARTEMENTS	2 fr. 4 fr.
ÉTRANGER	2 50 5 fr.

Quinzième année

DIMANCHE 24 JANVIER 1904

Numéro 688

DRAME SANGLANT DANS UNE MÉNAGERIE
La Goulue et son mari aux prises avec un puma

DRIE GENERATIES MÉNAGERIE PIANET

Een van de oudste, bekendste en grootste rondreizende menageries in Europa was de Franse Ménagerie Pianet, die drie generaties lang rondtrok door voornamelijk Duitsland, Frankrijk, Zwitserland en Italië, maar eveneens halt hield in België. Ze werd opgericht in 1834 door Claude Emilien Pianet, een voormalig soldaat en ambulante tandarts.³ Kleinzonen Emile en Jules Pianet zouden na hun vader en moeder het roer overnemen vanaf eind jaren 1870/begin jaren 1880. Emile was een gerenommeerd dierentemmer, terwijl Jules zich achter de schermen met het administratieve – en soms wetenschappelijke – luik bezighield.

Onder hen won de menagerie aan populariteit en werd erg succesvol. Ze bood plaats aan meer dan 1.200 toeschouwers. De gehele menagerie bestond op het einde van de 19e eeuw uit meer dan 150 exotische dieren, waaronder een Aziatische olifant, bizons uit Mexico, kangoeroes uit Australië, luipaarden uit Brazilië, leeuwen uit de Sahara, beren uit Canada en lama's uit Peru.

SPEUREN NAAR DIERENSPOREN

Door het succes van Ménagerie Pianet kunnen we een glimp opvangen van hun 'collectie' exotische dieren. Desondanks blijft het bronnenmateriaal schaars en summier door de specifieke aard van rondreizende attracties. De menagerie zelf heeft geen materiaal bewaard, behalve enkele posters en foto's die door Europa verspreid raakten (bijvoorbeeld in natuurhistorische musea). Binnen- en buitenlandse tijdschriften en kranten, en dan vooral (korte) artikels en advertenties, zijn de voornaamste bronnen die een beeld kunnen vormen over de dieren.

Uit deze diverse bronnen kunnen we besluiten dat menagerieën, en de dieren die erin verbleven, iedereen in de maatschappij (kinderen, volwassenen, kunstenaars, wetenschappers) iets te bieden hadden. De dieren drukten hierbij soms een kleine en soms een grote stempel op het leven van de mensen rondom hen, brachten korte maar ook langdurige interacties tussen mensen teweeg en hadden (in)direct een impact op de maatschappij. Exotische dieren kregen hiervoor – ongewild – diverse rollen toebedeeld. Ze dienden als curiosum, studieobject, model, inspiratiebron, leerschool, statussymbool of mascotte. Omgekeerd had de mens ook een impact op het leven van deze dieren.

TUSSEN ENTERTAINMENT, EDUCATIE EN INSPIRATIE

Hoewel de shows die Emile Pianet opvoerde vooral bedoeld waren om het publiek een spannende en entertainende avond te bezorgen,

---

De gehele menagerie bestond op het einde van de 19e eeuw uit meer dan 150 exotische dieren, waaronder een Aziatische olifant, bizons uit Mexico, kangoeroes uit Australië, luipaarden uit Brazilië, leeuwen uit de Sahara, beren uit Canada en lama's uit Peru

was er ook een educatieve component aanwezig. Voor of na de show konden bezoekers de dieren bewonderen en kijken hoe ze gevoederd werden. Menageriewerknemers of programmaboekjes informeerden bezoekers over de gewoontes en natuurlijke habitat van de dieren. Bovendien genoten schoolkinderen en hun leerkrachten gratis toegang en werden speciaal voor hen, net als voor families, matinées ingelast.

De dieren speelden eveneens een creatieve rol als model, 'leerschool' en inspiratiebron. De leerlingen van de École des arts industriels in Genève kregen zo in 1899 de kans om hun kunde te verbeteren. Een krant berichtte: "(...) de dieren, goed gevoed, waren in rust, wat de taak van de jonge kunstenaars vergemakkelijkte".⁴ Ook voor meer doorwinterde kunstenaars en fotografen spraken de dieren tot de verbeelding en gaf de komst van de menagerie hen de kans de dieren te vereeuwigen.

EXOTISCHE DIEREN ALS STUDIEOBJECTEN

Rondreizende menageries waren plekken waar een zekere mate van wetenschap werd beoefend en overgedragen. Het gedrag en de voortplantings- en voedingspatronen van de dieren werden geobserveerd. Zo brachten de gebroeders Pianet bijvoorbeeld de reproductie en ontwikkeling van hun kangoeroes en leeuwen in kaart. Vaak ging dit gepaard met een leerproces van *trial and er-*

ror, en met praktijken die vandaag als ongehoord zouden gecatalogeerd worden. De kennis die de eigenaars van Ménagerie Pianet opdeden, deelden ze met wetenschappelijke instanties, zoals natuurhistorische verenigingen.

OLIFANT MISS FANNY: VAN MASCOTTE TOT SPECIMEN

De rollen die dieren vervulden waren veranderlijk. Aziatische olifant Miss Fanny was een van de sterren met haar verschillende kunstjes en een aapje dat haar eten kwam brengen. Ze was erg geliefd bij het publiek en fungeerde als mascotte van de menagerie. Ze prijkte dan ook meermaals op krantenadvertenties of affiches. Haar plotse dood door een bloedvergiftiging in 1892 was een grote schok. Voor de broers Pianet betekende dit niet alleen een financiële domper, maar ook een verdrietige gebeurtenis, net als voor het publiek. Diverse toeschouwers, onbekenden, collega's en vrienden stuurden brieven met condoleances voor het verlies van Miss Fanny. In een van deze brieven lezen we "*Pauvre Fanny! Brave et noble animal, si bon et si docile*".⁵

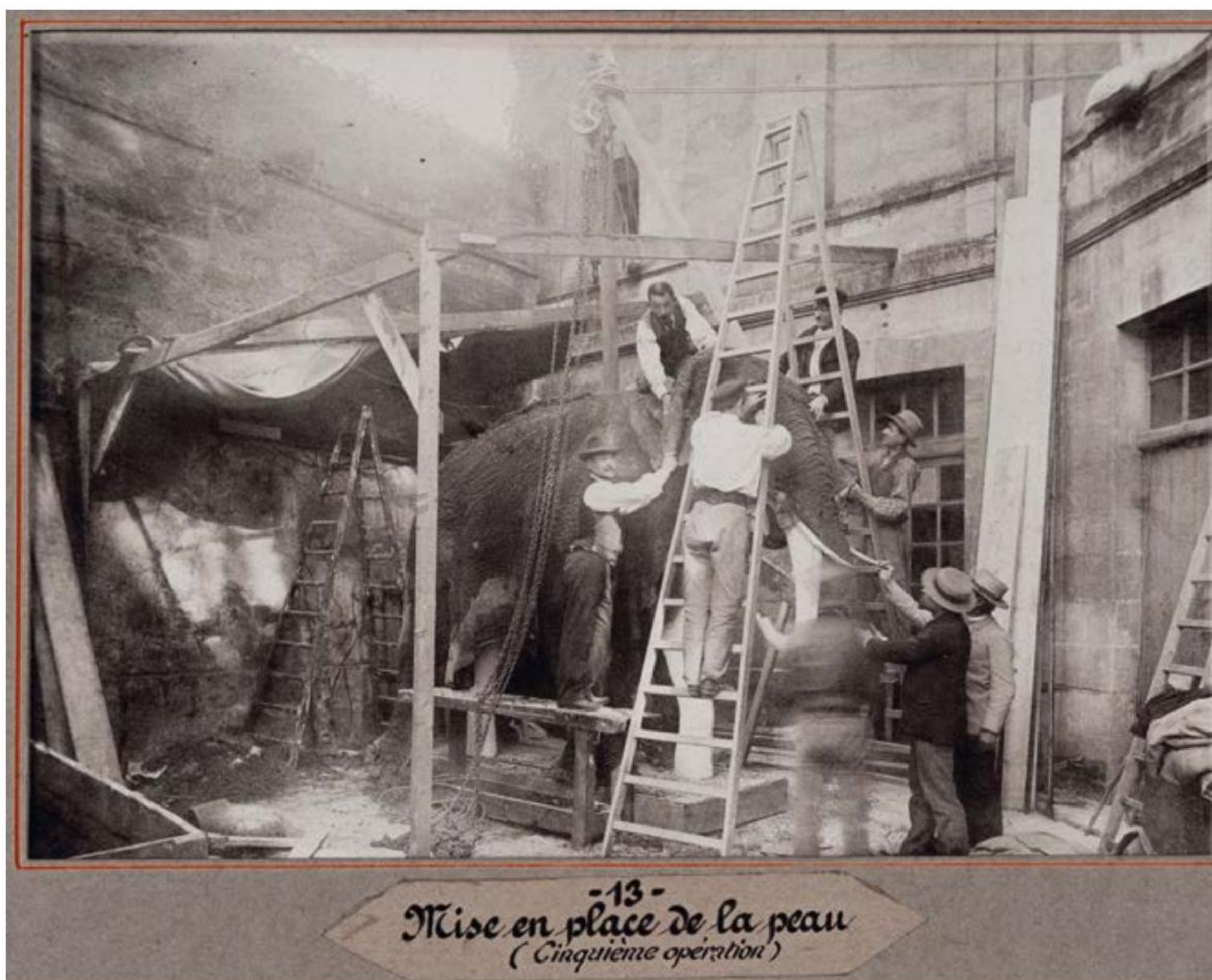
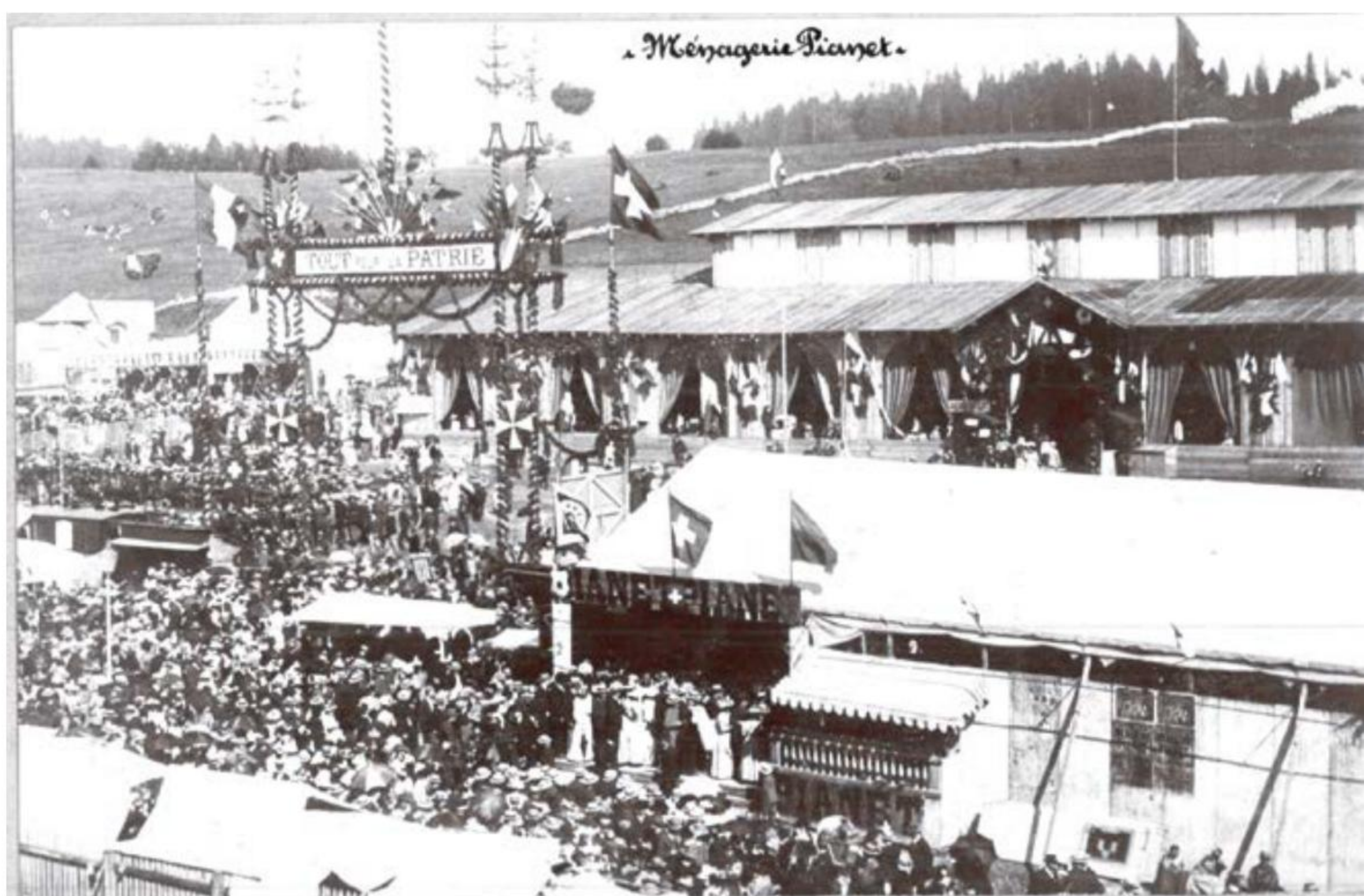
Na haar dood werd ze verkocht aan het Musée d'histoire naturelle de Bordeaux, dat haar op vakkundige manier conserveerde. Maar ook hier behield ze haar status als mascotte, want ze werd het pronkstuk van het museum en is nog steeds in de inkomhal te bezichtigen. Ook het museumlogo is geïnspireerd op Miss Fanny.

LEEUWEN(MELK) ALS KOOPWAAR EN STATUSSYMBOOL

De 19e-eeuwse hang naar exotisme herleidde de menageriedieren tot statussymbolen en curiosa, die ook op heel alledaagse en onverwachte manieren een impressie nalieten. Zo verkocht Ménagerie Pianet soms leeuwen aan particulieren. In 1887 had een zekere meneer Larfred in een opwelling een leeuwtje gekocht. Toen zijn vrouw het nieuws vernam, mondde dit uit in een echtelijke ruzie waarbij bedreigd werd met de scheiding. Ze beslechtten het dispuut door de leeuw te laten herplaatsen in de Jardin des Plantes in Parijs.

Mensen kwamen ook in aanraking met afgeleide producten van exotische dieren. In 1868 pakte een opmerkelijke advertentie uit Augsburg uit met een "*Kaffee-partie*" waar leeuwenmelk werd geserveerd afkomstig van de Ménagerie Pianet. Het is onduidelijk hoe gangbaar dit in andere plaatsen en menageries was; dit is voer voor verder onderzoek.

Deze praktijken doen ons nu de wenkbrauwen fronsen, maar zeggen wel iets over hoe de interactie tussen mens en dier toen verliep. Een wettelijke bescherming en omkadering voor exotische

Ménagerie Pianet in Zwitserland. Jaartal onbekend. Bron: Allard Pierson, theatercollectie, Collectie Linssen, Menagerie Pianet C04849. © Allard Pierson

De huid van Miss Fanny wordt gemonteerd op een mal in het Musée d'histoire naturelle de Bordeaux (1892), Collection Muséum de Bordeaux, cote: F/Photos/1. © Muséum de Bordeaux. Digitalisatie: Frédéric Deval – Mairie de Bordeaux.

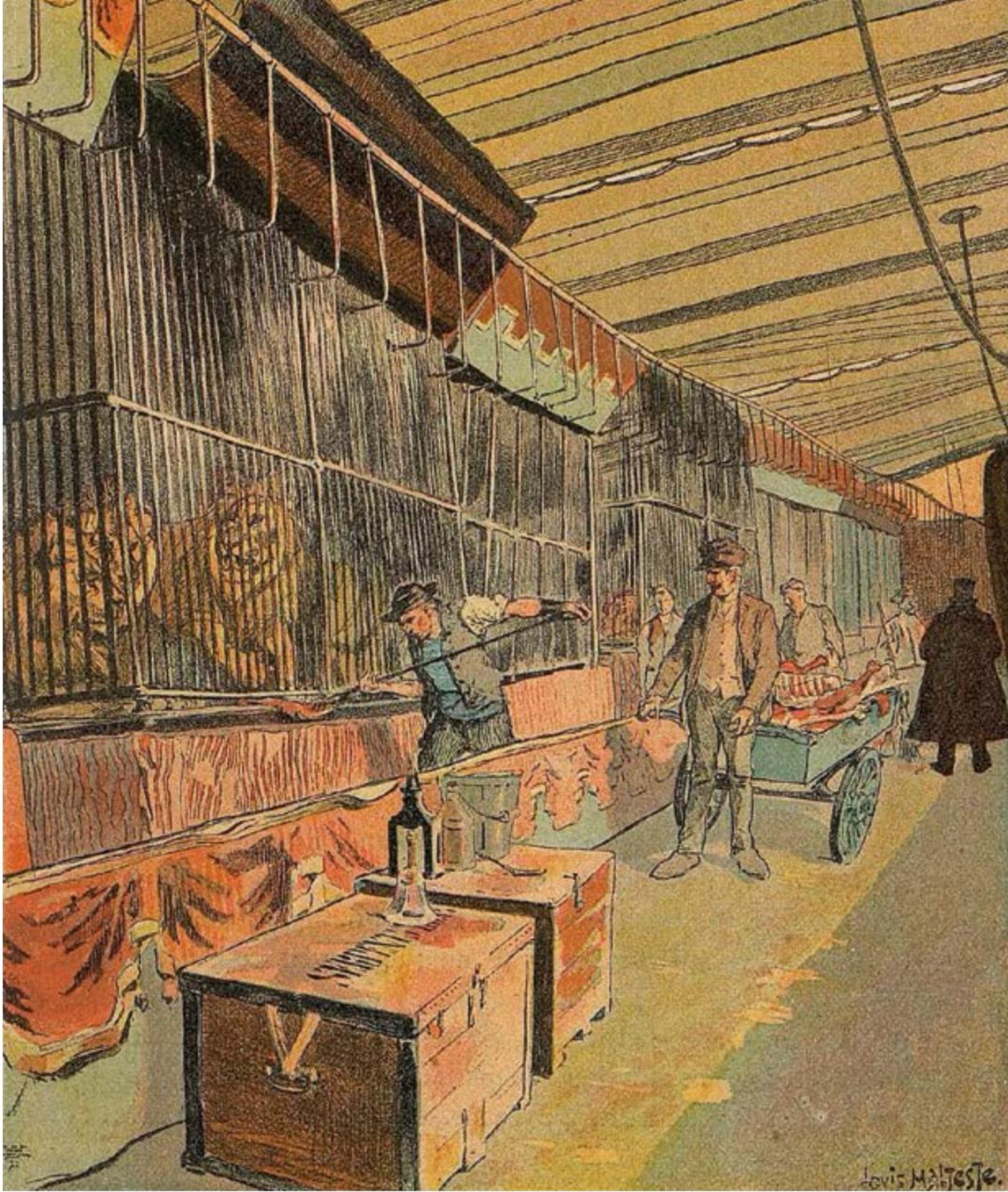

Foto boven: 'Het voederen van de wilde dieren', zoals afgebeeld in het tijdschrift *Mon journal*: recueil hebdomadaire illustré pour les enfants, (nr. 31, 05/05/1894), uitsnede. © BnF Gallica

Foto onder: poster *Ménagerie Pianet*. 1903. MUCEM, Fonds soury, cartes postale, 7P31, doos 40. © MUCEM

dieren stonden in de 19e eeuw nog in de kinderschoenen. Het was niet ongewoon dat exotische dieren als reguliere koopwaar gezien werden.

BEWUSTWORDING ROND DIERENWELZIJN

Vanaf het midden van de 19e eeuw ontstaan geleidelijk aan verenigingen voor de bescherming van dieren (Frankrijk: 1845, België: 1863, Zwitserland: 1868). In 1890 speculeerden Zwitserse kranten of hun vereniging van zich zou laten horen bij het arriveren van *Ménagerie Pianet*.

In hoeverre Pianets dieren goed behandeld werden – naar toenmalige of huidige standaarden – is moeilijk te zeggen. Ook het perspectief van de dieren is lastig te achterhalen, omdat bronnen hier doorgaans over zwijgen. Voor zover we dit kunnen afleiden, hielden de gebroeders Pianet er voor die tijd relatief goede standaarden op na. Zo wordt Emile vaak omschreven als een bekwame dierentemmer die de dieren met zachtheid en geduld behandelde. Ook in sommige advertenties van Pianet zien we woorden zoals “zonder brutaliteit”, “geen charlatanisme” of “vrij van verminging” terugkomen.⁶ Toch moeten we deze zelfverklaarde verdiensten kritisch benaderen. Hun neushoorn kon zich bijvoorbeeld niet draaien in zijn kooi.

Ook andere factoren zorgden voor een suboptimale verzorging. Zo was er bij het publiek bezorgdheid over de pythons van *Ménagerie Pianet*. In 1874 hield de menagerie halt in Bern, waar de politie had verboden om ze levende dieren te voederen. Dit strookte niet met de voedingsgewoonten van de pythons, met eetproblemen tot gevolg. Ook het vervoer van dieren was niet zonder gevaar. Jenny, een andere olifant,

Sept 27 Octobre 1903
 peu avant la route
 Voltaire :

PIANET FRÈRES
 GRANDE
MÉNAGERIE des ANDES
 fondée en 1834

Tous les soirs, à 8 heures 1/2
LA PYRAMIDE PÉRILLEUSE
 Par la Signora PAGLIAI, équilibriste
 En présence de la féroce Diane, nouvellement importée du Sénégal; exercices simultanés et sensationnels, exécutés pour la toute première fois.

LES NOUVELLES
VALSES LUMINEUSES
 ET LES
Métamorphoses Chromatiques
 En présence des lionnes Féridgô et Fédora, exercices émouvants par Mlle VILA.

Le Saut Dangereux
 Par la superbe Lionne Favorite, « bouclant » la tête du dompteur par un bond circulaire prodigieux.
 Ces exercices impressionnants seront précédés du dressage spécial et sans aucun charlatanisme, des Grands Fauves adultes et pris à l'état sauvage :
Lions, Tigres, Léopards, Ours blanc

Intermède Comique, Grand Succès
L'Éléphant JENNY & le Singe JOCKO
 La Ménagerie PIANET est la seule Ménagerie Française possédant un Éléphant.

REPAS DES CARNASSIERS
Le Dimanche, le Jeudi
 et les principaux jours de foire, à 3 h. 1/2 après-midi
MATINÉE de famille, à prix réduits aux places-réclames.

DIMANCHES, Séances supplémentaires, annoncées à l'entrée de la Ménagerie.

PRIX DES PLACES POUR LES REPRESENTATIONS
LE SOIR : Troisièmes, 50 centimes (Militaires jusqu'au grade de sous-officier, et Enfants au-dessous de 7 ans, DEMI-PLACE); Secondes, 1 fr.; Premières, 1 fr. 50.
LE JOUR : Troisièmes (places réclames) 30 centimes (Militaires et Enfants, 20 cent.); Secondes, 1 fr.; Premières, 1 fr. 50.
POUR VISITER LA MÉNAGERIE EN DEHORS DES REPRESENTATIONS : Troisièmes, 30 cent.; Promenoir, 60 cent.
 Abonnement personnel pendant la durée du séjour : 6 francs.

AVIS. — La Direction achète les chevaux hors d'usage, mais soins.

LUNÉVILLE
 Place des Carmes
 Début, Samedi 20 Juin

PANTHÈRE
LIONS
TIGRE ROYAL
COURS BLANC
LÉOPARD
Ours blanc

Dressage des

raakte gekwetst aan haar hoofd. De gebroeders Pianet eisten 160 franc schadevergoeding van de vervoersmaatschappij Compagnie d'Orléans, die uiteindelijk voor de handelsrechtbank moest verschijnen. Menselijk handelen had dus een grote impact op de leefomstandigheden en de verzorging van deze exotische dieren.

DIERENPSYCHOLOGIE: HET MANEGELABORATORIUM

Onderzoek naar dierengedrag en dierenpsychologie was eind 19e en begin 20e eeuw in volle ontwikkeling en ging gepaard met veel polemieken. Diverse fundamentele vragen over de mentale toestand en intelligentie van dieren wierpen nieuw licht op het dierlijke bewustzijn.⁷ In het begin van de 20e eeuw ontwikkelde 'amateur-psycholoog' Pierre Hachet-Souplet hier diverse ideeën rond en observeerde hoe rondreizende trainers, waaronder Emile Pianet, hun dieren opleidden om zo de dierlijke psyche te proberen doorgronden. Hachet-Souplets experimentele opzet intrigeerde psychologen, maar zijn ideeën rond de evolutietheorie en de hypothese dat er een verband was tussen aanleg voor training en intelligentie werden niet erkend door de meeste psychologen. Uiteindelijk verdween de belangstelling voor zijn werk.

BEZITTEN DIEREN AGENCY?

Over de *agency* (zelfbeschikkingsrecht, red.) van dieren is de afgelopen jaren veel gedebatteerd in *Animal Studies*.⁸ Volgens sommigen is die *agency* vooral zichtbaar wanneer dieren zich verzetten tegen hun omgeving door bijvoorbeeld te ontsnappen of mensen aan te vallen. Zo vernielde een onrustige Miss Fanny een deel van haar kooi/omheining. Ook olifant Tom, een van Fanny's vervangers, raakte gefrustreerd tijdens het wachten in zijn treinkooi. Wanneer een douanemedewerker hierop suiker aan Tom voederde, trok de olifant de douanier in zijn kooi. Hij kon ternauwernood bevrijd worden.

Andere voorvallen liepen minder goed af. Zo ontsnapte in 1886 de panter van Ménagerie Pianet in Chambéry, waarbij een jonge werknemer zwaargewond raakte en overleed. Het lot van de panter is onbekend. Kranten berichtten hoofdzakelijk negatief over deze doodnormale zelfverdedigingsreflexen. Mogelijk om de sensatiewaarde en 'wildheid' van deze exotische dieren te vergroten.

MENAGERIES IN CRISIS?

Rond de eeuwwisseling begon het belang van menageries af te nemen. In 1903 besloten de gebroeders Pianet het kermisleven vaarwel te zeggen. De menagerie werd ontbonden en alle dieren werden verkocht. Er is geen enkel spoor van waar ze terecht kwamen. De redenen voor

---

Dierentrainers, waaronder Emile, klaagden dat bezoekers steeds uitdagendere en gevaarlijkere shows wilden zien

deze dalende populariteit is niet aan één specifieke factor toe te schrijven. Hoogstwaarschijnlijk telden veranderende denkbeelden over dieren zoals dierenwelzijn en -psychologie mee, net als het toegankelijker worden van zoos. De shows verloren ook langzaam hun spektakelwaarde voor het publiek. Zo klaagden dierentrainers, waaronder Emile, dat bezoekers steeds uitdagendere en gevaarlijkere shows wilden zien. Op enkele uitzonderingen na verdwijnen ze volledig in het begin van de 20e eeuw.

TERUGKIJKEN OP HET VERLEDEN

Ondanks het schaarse bronnenmateriaal en de summiere informatie op posters, foto's of in krantenknipsels kunnen we toch een glimp opvangen van de dieren die in Ménagerie Pianet verbleven. Ze drukten op diverse manieren een socioculturele stempel op de maatschappij en het leven in de vorm van kunstuitingen en wetenschappelijk erfgoed. De dieren in de Ménagerie Pianet dragen op deze manier bij tot onze huidige kennis over hun gedrag, welzijn, psychologie en *agency*. ■

 Dr. Eva Andersen is historica en is als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan de Universiteit van Antwerpen, waar ze meewerkt aan het ERC-gefinancierde project *Science at the Fair* (Grant 948678) (<https://www.scifair.eu>).

Bronnen en literatuur

1. H. Cowie, 'Exhibiting Animals: Zoos, Menageries and Circuses', in: H. Kean & P. Howell (eds.), *The Routledge Companion to Animal-Human History*. London, Routledge, 2018, p. 299-304.
2. N. Wynants, 'Funfair culture to be recognised by UNESCO as intangible cultural heritage?', op: <https://www.uantwerpen.be/en/projects/science-at-the-fair/blog/26-jan-2023>.
3. H. Thethard, *Les dompteurs ou La ménagerie des origines à nos jours*. L'homme. Paris, Gallimard, 1928, p. 256.
4. *La Tribune de Genève*, 21 (1899) 7, op: www.e-newspaperarchives.ch/?a=d&d=TDG18990108-04.2.7.
5. *Industriel Forain*, (1892) 160, op: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt-6k9546535x>.
6. *Le National Suisse*, 38 (1893) 183, op: www.e-newspaperarchives.ch/?a=d&d=LNS18930806-01.2.23.7.1.
7. É. Chapuis, 'Débats autour de la psychologie animale', in: *Revue d'histoire des sciences humaines*, 2016, 28, p. 73-91.
8. Cowie, 'Exhibiting Animals', p. 309-12.

“Het landschap vormt het dier en het dier vormt het landschap”

In dit dossier over dieren en erfgoed kunnen we het onmogelijk niet hebben over levend erfgoed. En dan spreken we niet over koetjes en kalfjes, maar wel over het Brabants hoen, de Vlaamse geit en het Kempens schaap ... Erfgoedrassen met andere woorden en waarom het belangrijk is om ze – letterlijk – in leven te houden. Een gesprek met Jan Martens, voorzitter van Steunpunt Levend Erfgoed.

Elien Doesselaere

We beginnen het gesprek met de vraag wat ‘oude en streekeigen rassen’ precies zijn. “We zetten ons in om landbouwrassen, die van oudsher een functie hadden in de traditionele landbouw, in leven te houden,” zegt Jan Martens. “Koeien, paarden, geiten, schapen enzovoort. Ook neerhofdieren, zoals pluimvee en andere kleine dieren. Denk aan konijnen, kippen, ganzen, eenden, kalkoenen etc. Ooit hadden ze ook een plek op de boerderij. Deze dieren zijn onlosmakelijk verbonden met de landbouw in onze streken. En dat is bewust in het meervoud, omdat die dieren ‘gevormd’ zijn door lokale gebruiken en dus verschillen van streek tot streek.

vruchtbaarheid, melkproductie, zelfredzaamheid. Was het een natte of droge regio? Waren de boeren arm of rijk? Deze rassen dragen daarvan de sporen. Omgekeerd natuurlijk ook: onze landschappen zijn gevormd door de dieren die erin rondliepen. Zonder schaap geen heide. Het landschap vormt het dier en het dier vormt het landschap. »

Van deze oude rassen zijn er nog maar weinig over. De huidige landbouw gebruikt slechts enkele hoogproductieve rassen en de meeste boeren willen enkel met die rassen werken. Het is onze missie om, samen met onze leden, die erfgoed-dieren in leven te houden.”

Daarnaast had ook het landschap invloed op hun voorkomen en andere eigenschappen, zoals

Wat is het belang van die rassen?
“Net zoals objecten, archieven, tradities en

Vlaamse ganzen in een Levend Erfgoedpark. © SLE, Jan Martens

Natuurbeheer Kempense bok. © SLE, Danny Jones

Brabantse hoenders. © SLE, Bob Restiaen

Kempens schaap. © SLE, De Liereman

monumenten maken deze dieren onderdeel uit van ons erfgoed. In Gent is er geen graaf meer die in het Gravensteen woont, maar daarom breken we het nog niet af. Hetzelfde geldt voor onze oude dierenrassen: het is niet omdat ze in de landbouw niet meer ten volle ingezet worden dat ze maar mogen uitsterven. Ze vertellen ons iets over een bepaalde streek in een bepaalde periode. Ook bewijzen deze dieren nog steeds hun nut voor de professionele landbouwsector. Voor de creatie van een nieuw of de verbetering van een bestaand ras kan het interessant zijn om terug te keren naar oude genen. Om een concreet voorbeeld te geven: het Vlaams schaap was dertig jaar geleden niet meer te vinden in Vlaanderen. In Nederland nog wel. De Universiteit van Wageningen gebruikte dit ras om een nieuw ras te ontwikkelen, de Swifter. Een van de kenmerken van het Vlaams schaap is immers de hoge vruchtbaarheid. Daarnaast zijn oude rassen ook nuttig in het kader van natuurbeheer. Bepaalde natuurgebieden zijn gebaat bij begrazing en niet eender welk dier is hiervoor geschikt. Zo zijn moderne, commerciële rassen geselecteerd met het oog op hoge melkproductie of hun vlees. Natuur begrazen is ze niet gegeven. Een Texelaar bijvoorbeeld,

een schaap dat gekweekt wordt omwille van het vlees, moet bij wijze van spreken stilstaan en zo dik mogelijk worden. Dat moet je niet de heide insturen. Erfgoeddrassen kunnen, in tegenstelling tot de commerciële rassen, wél prima voor zichzelf zorgen en zijn ideale natuurbegrazers. Iets wat ze eeuwenlang gedaan hebben.”

Stamboeken zijn belangrijke bronnen voor de studie van die oude rassen. Wat zijn die stamboeken en waarvoor dienen ze? “Daarin worden alle dieren op individueel niveau met stamboom bijgehouden, om het risico op inteelt te vermijden. Zeker omdat het zulke kleine populaties betreft, is het cruciaal om alle dieren goed te noteren en te weten welk dier van welk dier afstamt. Want genetisch verval, het gevolg van inteelt, willen we zoveel mogelijk verhinderen. Vroeger waren dat echte boeken, nu registreren houders van erfgoeddrassen hun dieren online. We bieden deze databanken aan onze leden aan, als deel van onze dienstverlening. Op die manier brengen we ook kwekers in contact met elkaar. Het is immers niet evident om, zeg maar, een bok van een Vlaamse geit te vinden om die te laten paren met deze geit. Dankzij de stamboeken doen

TERUG VAN WEGGEWEEST: HET KEMPENS HOEN

Elien Doesselaere

Het Kempens hoen is sinds tien jaar terug op Kempische bodem, dankzij het initiatief van de gelijknamige vzw en de inzet van heel wat Kempenaren. Maarten Jacobs van vzw Het Kempens Hoen licht toe hoe dat gegaan is.

Het Kempens hoen, het ‘Kempisch kicken’ of de ‘Campine’ is terug sinds 2013. Hoe ging dat in zijn werk?

Maarten Jacobs: “Na de Eerste Wereldoorlog was het ras zo goed als helemaal verdwenen, o.a. door de schaalvergroting van de pluimvee-industrie en de massale uitvoer naar Engeland en de Verenigde Staten – de Kempische ‘Everyday Layer’ bleek er enorm populair. Het ras werd ook simpelweg geconsumeerd. Hier was het dier dus al lang verdwenen, maar elders, zoals in Denemarken, Ierland en de VS bestond deze kip nog, zo bleek uit ons onderzoek. Toegegeven,

ze was wat veranderd. Dat gebeurt: kwekers zetten dieren altijd wat naar hun hand, maar het was onmiskenbaar nog ons Kempens hoen. Hoog tijd dus om het terug naar de Kempen te halen. Zo gezegd, zo gedaan. We vonden kwekers die bereid waren om enkele eieren aan ons af te staan. We hebben ze uitgebreed, en het Kempisch kicken was herrezen!”

Waarom is dat belangrijk?

“Ooit was het Kempens hoen erg beroemd in eigen streek, en zijn faam reikte zelfs over de landsgrenzen heen. Ook in Frankrijk, het VK, de VS en bij uitbreiding het Gemenebest was ons kicken bekend. Hoe dat komt? Het is een prachtig nutsdier, zoals dat dan heet. Het legt veel eieren en levert smakelijk vlees op. Dat laatste hoort er ook bij. Toen we dus vernamen dat het nog bestond,

twijfelden we geen seconde om het dier terug in de Kempen te introduceren.”

Dat was nog maar de eerste stap. Hoe zijn jullie erin geslaagd om de Kempen terug warm te maken voor dit dier?

“We zijn, niet verrassend, klein begonnen. De kippen waren terug en we schreven er om te beginnen een biografie over: we wilden de Kempenaar bewustmaken van de geschiedenis van dit ras.

Dat hebben we rondgestuurd naar alle heemkundige kringen en

© Het Kempens Hoen vzw

we ook aan datamonitoring, en ondernemen we acties om het aantal van een bepaald ras omhoog te krikken.”

U omschrijft uzelf en uw organisatie als ‘de laatste der Mohikanen’, waarmee u het gebrek aan interesse vanuit het beleid hekelt. Hoe staat het met de aandacht voor levend erfgoed elders in de wereld?

“Op mondiaal niveau is er FAO, de Food and Agriculture Organization van de VN, opgericht om de honger in de wereld te bestrijden en voedselzekerheid voor iedereen te creëren. Ook zij houden zich bezig met genetische diversiteit en zetten zich in voor het behoud van het genetisch patrimonium. Ook dat is immers cruciaal voor o.a. de voedselproductie. Ook Europa roept op om zorg te dragen voor het genetische patrimonium van dieren (zo is er o.a. *The Animal Genetic Resources Strategy for Europe*, een strategie ter verbetering van de instandhouding en het duurzame gebruik van de diversiteit van de veestapel, red.). En dat sijpelt langzaam door tot in de lidstaten. In het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (2023-2027) van Vlaanderen is er alvast meer oog voor het genetisch patrimonium. Dus ja, er

beweegt zeker en vast wat, maar het gaat heel traag. De situatie verschilt per land. In Engeland kom je, bij wijze van spreken, in elk dorp een hof met levende oude rassen tegen. Ook in Duitsland en Italië is er veel meer oog voor erfgoeddrassen. Vlaanderen heeft een inhaaloperatie nodig.”

Steunpunt Levend Erfgoed bestaat in 2023 dertig jaar. Hoe kijkt u terug op de afgelopen decennia?

“In den beginne stonden we echt te roepen in de woestijn en we zijn lang van het kastje naar de muur gestuurd. Uiteindelijk kregen we een plekje binnen landbouw, als kneusje tussen de grote landbouwspelers. In de eerste decennia, pakweg de eerste vijftien, twintig jaar, hebben we vooral ingezet op het sensibiliseren van de overheid en de burgers: het bekendmaken van het bestaan en het belang van erfgoeddrassen. En vooral het feit dat ze met uitsterven bedreigd zijn, wat een probleem is.

De voorbije jaren zetten we meer in op concrete acties: hoe gaan we deze rassen in leven houden? Momenteel zetten we sterk in op het uitbouwen van een netwerk van locaties waar levend erfgoed gehouden wordt, de zogenaam-

»

naar bioboeren in de ruime Kempen (een groot deel van de huidige provincie Antwerpen en het noordoosten van Belgisch Limburg, ED), de geografische regio waar de kip voorkwam. Ook recreatieve, toeristische locaties, zoals kinderboerderijen en stadsparken met een hoenderhof, kregen het verhaal toegestuurd. Zo is de bal aan het rollen gegaan. Heel wat mensen wilden er meer over weten. Ze gingen ermee aan de slag als hobbyist-kweker of boer. Wanneer dan een sterrenrestaurant het serveert en daarmee de pers haalt, ja, dan is het hek helemaal van de dam. Meer en meer mensen toonden zich geïnteresseerd, en zo gaat dat maar verder. We zijn al lang het overzicht kwijt wie er allemaal met de kip bezig is. En dat is positief.”

Wat drijft jullie vzw?

“De rode draad in dit verhaal is de filosofie van de commons: het Kempens hoen als gemeengoed, waaraan iedereen meewerkt en waar iedereen

meerwaarde uit haalt. Onze samenwerkingen gaan intussen al veel verder dan de kweker, de bioboer en de kinderboerderij. Zo ontwierp de landbouwschool in Geel geautomatiseerde hoenderhokken en hebben enkele zorginstellingen de Campine op hun domein rondlopen, waar ze verzorgd worden door de bewoners. En toeristische partners dragen de kip uit als streekmascotte.”

De passie voor de kip spreidde zich als een olievlek uit over de Kempen. Op welke realisatie van de afgelopen tien jaar zijn jullie het meest trots?

“Dat er zoveel mensen bezig zijn met het Kempens hoen. Ze zijn niet alleen geïnteresseerd, maar ze doen er ook werkelijk iets mee. Dat hadden we in 2013 niet durven dromen. En onze plek op het Register van Inspirerende Voorbeelden rond het borgen van immaterieel erfgoed van Vlaanderen is ook heel fijn.”

Wat hopen jullie de komende jaren nog te realiseren?

“Enerzijds is kwaliteit van belang – dan hebben we het vooral over de eieren. Daarop selecteren de kwekers de hennen: met die hennen die de meeste eieren leggen, het langst de winter doorleggen en een grote legbuik hebben (daar waar de eieren zich vormen, ED) wordt verder gekweekt. Anderzijds is ook kwantiteit cruciaal. Een dierenpopulatie moet uit minstens 2.000 dieren bestaan, als solide basis om het voortbestaan van de soort te garanderen. Daar zijn we nog lang niet. Nu zijn er nog steeds minder dan 1.000 Kempische kippen, wat maakt dat het voortbestaan van deze soort kritiek is. Mocht een bioboer ze op grote schaal kweken en op de markt brengen zou dat fantastisch zijn.” ■

www.kempenshoen.be

Levend Erfgoed Park in Domein Puyenbroeck © SLE, Jan Martens

de ‘Levend Erfgoedhoven’. Sinds 2019 kennen we het gelijknamige label toe aan plaatsen, vaak aan (kinder)boerderijen. Daar wordt met levend erfgoed gewerkt volgens een aantal criteria en standaarden die wij opleggen, op een diervriendelijke en extensieve manier. Op deze hoven maken mensen kennis met erfgoeddrassen, zoals de Vlaamse geit, het Kempens schaap, het Rood rund van West-Vlaanderen enzovoort. Voor het houden van neerhofdieren, zoals kippen, richten we onze pijlen ook op individuen: als je graag kippen wil houden, waarom dan geen erfgoedkip? De eieren zijn even lekker en het helpt om ons cultureel erfgoed in stand te houden. We maken dan ook werk van het aanbieden van erfgoeddrassen op onze website en via dierenwinkels, al gaat dat laatste met vallen en opstaan.”

Op welke verwezenlijking(en) bent u het meest trots?

“Op onze samenwerking met het Provinciaal Domein Puyenbroeck in Wachtebeke in Oost-Vlaanderen. Daar beheren we samen met de provincie een Levend Erfgoedpark, een ‘etalage’ van lokaal levend erfgoed zeg maar. Met duiven, kippen, eenden over ganzen en geiten tot schapen, koeien en trekpaarden. Samenwerkingen met overheden vinden we altijd interessant, want koeien en paarden houden is niet voor iedereen weggelegd. Ook het netwerk van Levend Erfgoedhoven wordt steeds solider. Het is nog een jong initiatief, maar het gaat de goede richting uit! Het tiende hof, ‘De zeven torentjes’ in Brugge, huldigen we in op Erfgoeddag.”

Welke samenwerking ziet u met archieven, musea en erfgoedcellen?

“Op het vlak van lokaal historisch onderzoek zien we nog veel mogelijkheden. Er zitten nog heel veel hiaten in onze kennis over hoe dieren vroeger behandeld en gebruikt werden: waar hield

men dieren? Welke dieren? Waarom? Hoe? Enzovoort. Op boerderijen, in abdijen en kastelen bijvoorbeeld, voor voedsel maar ook om fabrieken te laten draaien, markten waren draaischijven ... Daar weten we nog maar heel weinig over. Onderzoek focuste zich tot dusver steeds op andere zaken en niet op de dieren en hun gebruik. Dat is echt een goudmijn.”

Waar droomt u van?

“Het zou fijn zijn mocht Vlaanderen écht werk maken van een gedegen beleid rond levend erfgoed, net zoals het dat doet voor onroerend en cultureel erfgoed. Willen we onze erfgoeddrassen duurzaam in leven houden, dan moeten we de stap zetten van het werken met vrijwilligers naar ondersteuning met betaalde medewerkers. Zonder professionele inzet is het op poten zetten van een permanent, structureel aanbod vrijwel onmogelijk. Daarnaast zou het fantastisch zijn als er terug dieren te zien zijn op plaatsen waar ze vroeger gehouden werden, bijvoorbeeld op een abdijhoeve, in een wolweverij of in het koetshuis van een kasteel. In diervriendelijke omstandigheden uiteraard, dat spreekt voor zich. Zo maken we het verleden weer wat tastbaarder. Wie zulke plaatsen heeft of beheert, mag ons altijd contacteren.” ■

www.sle.be

 Elien Doesselaere is adviseur immaterieel erfgoed en communicatiemanager bij FARO.

©Courtesy of Sam Fogg, London

Wacht niet op het uitvliegseizoen!

©DBP Entomology

Ecologische insectenbestrijding en decontaminatie door en voor restauratoren

De aanbidding van de herders
Antoon Van Dijck,
1631, olie op doek,
244 x 172 cm,
Onze-Lieve-Vrouwekerk,
Dendermonde.

Snelle en effectieve oplossing met de vochtgereguleerde warmtebehandeling tegen insecten in erfgoedobjecten en kunstwerken:

- ✓ Voor schilderijen paneel en doek, polychromie, meubilair, textiel, archieven, taxidermie, hedendaagse materialen, lijsten, spieramen, verpakkingskisten..
- ✓ Ecologisch & CO2-neutraal
- ✓ Veilig
- ✓ Behandelingsduur ca. 24 uur.

- ✓ Behandelingen in de ICM-kamer in Kampenhout (Vlaams-Brabant) of op locatie in de mobiele kamer.
- ✓ Per individueel object of in groupage.
- ✓ Offerte binnen de 24 uur na aanvraag op belux@icm.works.
- ✓ Van elke behandeling wordt een behandelingsverslag overgemaakt.
- ✓ **NIEUW:** douane-certificaten.

©DBP Entomology

Meer weten?

Bel ons op +32 16 90 75 90 of e-mail naar belux@icm.works

www.icm.works

Brussel | London | Berlin | Mobile

Integrated Contamination Management

OVER HET POTENTIEEL VAN SAMENWERKEN
TUSSEN NATUUR EN ERFGOED

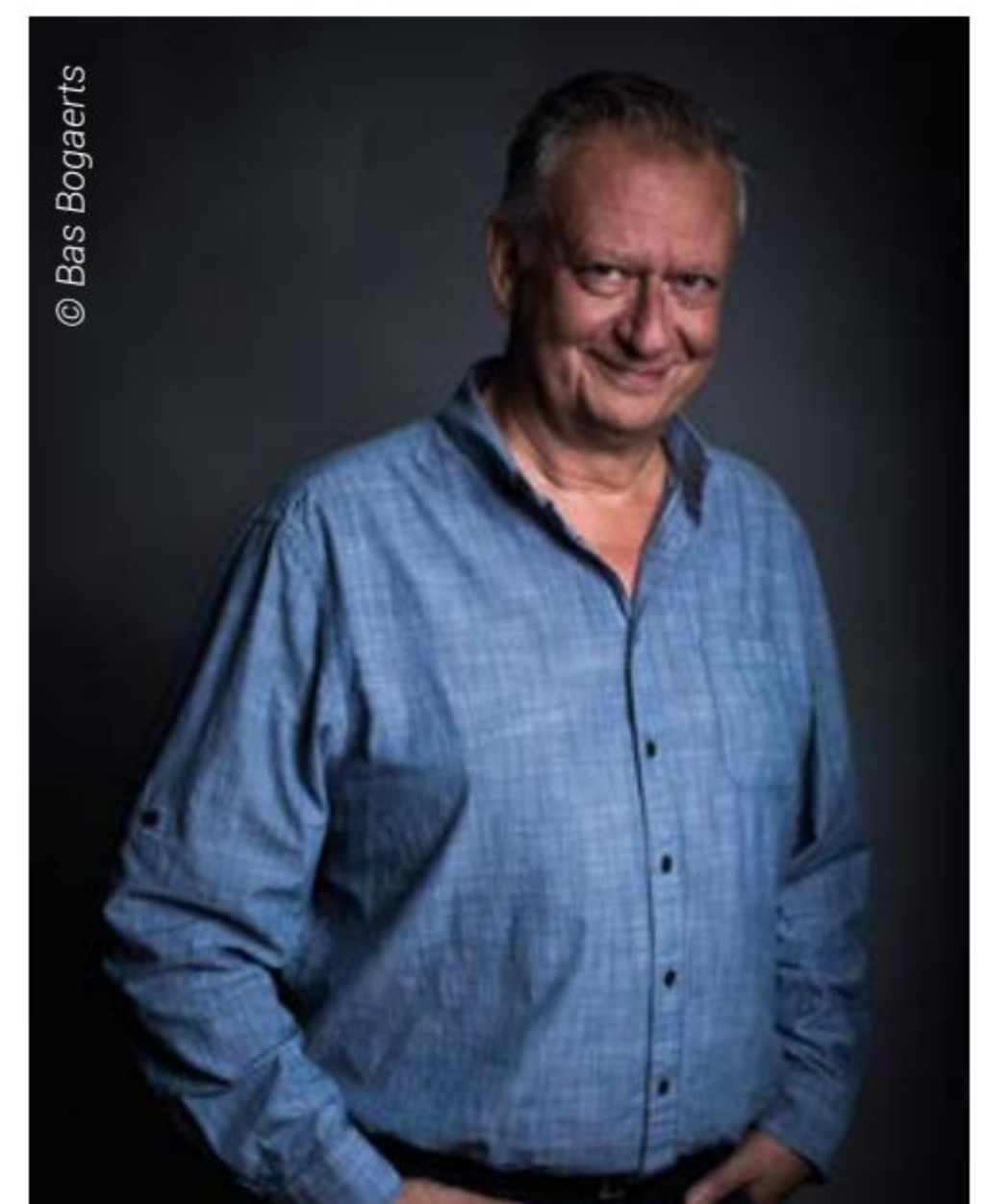
NATUURPUNT, IN HET MIDDEN VAN DE MAATSCHAPPIJ

Natuurpunt, de grootste natuurvereniging van Vlaanderen, zit overduidelijk in de lift. Sinds eind september vorig jaar trok de documentaire *Onze natuur* een massa kijklustigen naar de bioscoop.¹ Die aandacht weerspiegelt zich ook in de immer stijgende ledenaantallen van de vereniging. Talloze vrijwilligers steken in de 180 lokale afdelingen letterlijk en figuurlijk de handen uit de mouwen. Een groot aantal van die afdelingen doet ook mee aan deze editie van Erfgoeddag. Niet verwonderlijk, gelet op het thema. En zijn natuurvrienden ook geen erfgoedliefhebbers (en vice versa)?

Roel Daenen

Iemand die zowel de erfgoed- als de natuursector als zijn broekzak kent is Walter Rycquart. Hij werd in oktober 2019 algemeen directeur van Natuurpunt, na onder meer een carrière op het kabinet bij de (legendarische) Antwerpse cultuurschepen Eric Antonis, een jarenlange functie als zakelijk directeur bij de Musea Brugge en ook een tijd als departementshoofd Cultuur van de Provincie Antwerpen. We vragen hem in welke mate Natuur-

punt met erfgoed bezig is en of beide sectoren kunnen samenwerken. “Om te beginnen hebben we een werkgroep erfgoed,”² steekt hij van wal. “Die interviewt bijvoorbeeld de *founding fathers* van onze vereniging die nog in leven zijn, vaak mensen van 80 of ouder. Daarvan is de honderdjarige Edgar Kesteloot ongetwijfeld de bekendste. Het publiek kent die vroege geschiedenis amper, of helemaal niet.³ Natuurpunt bestaat bij gratie van zijn vrijwilligers. Ik denk wel

dat het profiel van ‘de vrijwilliger’ bij Natuurpunt enigszins verschilt van dat van de vrijwilliger in de erfgoedsector. Eigenlijk hou ik niet van dat woord, *vrijwilliger*. Omdat verschillende organisaties, en zeker als ze professionaliseren, die vrijwilligers instrumenteel benaderen. Versta: die doen vooral zaken waarvoor te weinig of geen middelen zijn. Al is die aanpak naar mijn aanvoelen wel aan het veranderen. Het grote verschil is dat Natuurpunt geen ‘klassieke vrijwilligers’ heeft. Neen, het zijn in feite sociale ondernemers: mensen die van iets kleins iets heel groots kunnen maken, zoals wanneer de uitdaging zich stelt om een stuk natuur te verwerven. Dan moet je als vrijwilliger in dialoog met lokale besturen en tal van andere actoren in je omgeving. Inhoudelijk en financieel moet je verhaal ook kloppen. Onze vrijwilligers zijn ook zelf grotendeels verantwoordelijk voor hun financiering, wat betekent dat ze allerlei initiatieven ontplooien, gaande van een spaghetti-avond tot en met werken met sponsors.”

“Samenwerken tussen onze sectoren lijkt me evident, en vandaag gebeurt dat dikwijls al onbewust. Maar meer en meer zie ik ook wel een meer uitgesproken omgang met het erfgoed op het terrein. Zo zijn er bijvoorbeeld heel wat tastbare sporen in het landschap. Vaak hoort daar een geschiedenis bij en ook allerlei immaterieel erfgoed. Onze referentie voor het beeld waaraan landschappen die we herstellen moeten beantwoorden is hetgeen er op de Ferrariskaart te zien is.⁴ Toegegeven, daar schiet soms erg weinig van over, maar het is tenminste een referentie. Voorbeelden van landschappen met een erg hoge erfgoedwaarde zijn het Bos 't Ename, maar ook de Lommelse vloeiveiden, de watering in De Maat in Mol, Schuddebeurze in Middelkerke, de stadswallen van Damme en het plateau van Caestert in Riemst. Kennis van het verleden en erfgoedpraktijken passen we ook toe bij het beheer van de natuur, met technieken die niet al te verstorend zijn voor de bos- en landbouw. Ik denk bijvoorbeeld aan de omgang met polderlandschappen. Je moet als natuurbeheerder goed op de hoogte zijn van de werkwijze van landbouwers in het verleden, met een context waarin het beheer van de waterstanden een subtiele regeling vraagt. En da's heel anders dan wat er vandaag gangbaar is in de industriële landbouw. Uiteraard werken we ook vaak met aannemers en met machines voor grote werkzaamheden; dat kan bijna niet anders. Dit gezegd zijnde: ik merk dat de ‘erfgoedreflex’ binnen onze organisatie steviger wordt. Erfgoed biedt mogelijkheden en ook opportuniteiten, ik zie het ook als een manier om

De ijsvogel © Wim Dirckx

Bos 't Ename © Pieter Blondé

Witteren © Albert Jansen

de interesse van mensen op te wekken. Dat neemt niet weg dat er ook discussies mee gepaard gaan. Meestal gaan die over bodemverstoringen: de manier waarop onze mensen omgaan met de ondergrond spoort niet altijd met de archeologische inzichten of voorschriften. (glimlacht) Hetzelfde geldt ook voor historische gebouwen – daarover overleggen we met Monumentenwacht Vlaanderen.”

Grauwe ganzen © Marc Nollet

“We hebben het grote voordeel dat Natuurpunt in zo goed als elke gemeente in Vlaanderen actief is. We staan met onze meer dan 133.000 aangesloten gezinnen in het midden van de maatschappij; Natuurpunt zit echt in de haarvaten van onze samenleving. Er is dus altijd wel een Natuurpunter in je buurt. Ik zie het zo: onze manier van werken en de resultaten daarvan zijn ook *gemeenschapsbepalend*. Al verwijten sommigen ons een zeker activisme. Dat is ook zo, maar enkel wanneer het nodig is. (glimlacht) Historisch liggen daarin ook onze wortels, vooral in de beginjaren. Vandaag geven we echter de voorkeur aan samenwerken: dat geeft doorgaans betere resultaten en een sterker draagvlak. Over samenwerken gesproken:

ik stel tevreden vast dat er heel wat afdelingen deelnemen aan deze editie van Erfgoeddag, een van de belangrijkste toonmomenten van de erfgoedsector.”

Welke oplossingen kunnen erfgoedorganisaties volgens u leveren aan de klimaat- en biodiversiteitsproblematiek?

Walter Rycquart: “De focus op duurzaamheid ligt voor de hand. Erfgoedorganisaties hebben sowieso een focus op bewaren en ontsluiten, zonder daarbij het erfgoed zelf in gevaar te brengen. Duurzaamheid zit in zekere zin in het DNA van erfgoedorganisaties, en de expertise is ook aanwezig. Toch vind ik dat de sector kansen laat liggen:

HET ARCHIEF VAN NATUURPUNT

Maarten Savels

Natuurpunt is de grootste natuurvereniging van Vlaanderen en heeft tot doel om de kwetsbare en bedreigde natuur te beschermen. De vereniging heeft een ingewikkelde voorgeschiedenis; ze is in 2001 ontstaan uit de fusie tussen Natuurreservaten en De Wielewaal, die op hun beurt zelf weer bestonden uit verschillende vzw's. In 2016 kwam daar nog het Centrum voor Natuur- en Milieueducatie (CVN) bij. Meer hierover leest u op de website van Natuurpunt¹ of in de inventaris van het archief.

De fusie ging gepaard met een verhuis van Brussel naar Mechelen, waarbij het enorme archief

niet meteen kon worden meegenomen. Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis stond op dat moment nog vooral bekend als 'rood archief'. Toch had het al flink wat materiaal verworven van onder andere Greenpeace en de Bond Beter Leefmilieu. Dat schepte vertrouwen, en Natuurpunt besloot met ons in zee te gaan. Tussen 2004 en 2022 gebeurden maar liefst 21 archiefoverdrachten door de vereniging of door (ex-)werknemers en leden, samen goed voor ca. 900 archiefdozen of 112 strekkende meter.

Vorig jaar werd de verwerking van het archief van Natuur-

punt zelf afgerond. De 1.201 archiefbeschrijvingen omvatten niet het volledige archief. Naast een aantal reeksen bestuursdocumenten ligt de focus vooral op de werking rond de natuurgebieden. Meer dan de helft van het archief bestaat uit een grote reeks dossiers over de voorgeschiedenis, de ecologische waarde en het beheer van de verschillende natuurgebieden die Natuurpunt bezit. Als aanvulling daarop is er ook een reeks juridische dossiers die meer inzicht geven in wat er allemaal verkeerd kan gaan bij het verwerven van dergelijke gebieden, gaande van discussies

---

Ik stel tevreden vast dat er heel wat afdelingen deelnemen aan deze editie van Erfgoeddag, een van de belangrijkste toonmomenten van de erfgoedsector

organisaties zijn er echt bij gebaat om hun expertise meer te tonen én ook elders toe te passen. Een vijftiental jaren geleden zijn we gestart met de expertise-opbouw rond klimaatneutrale depots, met succesvolle prospecties in Scandinavië. Ik denk dat we destijds die expertise te weinig zelf hebben verzilverd, de bedrijfswereeld heeft daarna de kaas van ons brood gegeten. Een gemiste kans. Als de erfgoedsector in de lead zit, moet hij durven verdergaan. Dat ‘ondernemerschap’ zie ik wel bij Natuurpunt.

Ik ken natuurlijk de erfgoedsector, en ik begrijp en betreur de omstandigheden waarin hij vandaag moet werken. Die zijn – zeker als je het met het buitenland vergelijkt – qua professionele omkadering vaak lamentabel. Dat maakt dat je sommige zaken niet professioneel kan aanpakken, met spijtige keuzes als gevolg. Als er dan links of rechts eens een doorbraak is schiet de overheid vaak tekort. Bovendien: als er besparingen zijn, komt deze sector ook vaak als eerste in het vizier. De manier waarop we kunnen werken rond de natuur is van een heel andere orde, een gegeven dat historisch gegroeid is. Budgettaire spreken we trouwens over getallen die tot de verbeelding spreken. Maar de uitdagingen zijn navenant. Mijn tip in dit verband: de geformuleerde ambitie van Natuurpunt is heel groot, in de eerste plaats naar de achterban én de overheid. We nemen een belangrijke taak op, als initiatiefnemer en als partner. Een partner waarop de overheid moet en zal kunnen rekenen. Dat is toch een heel ander perspectief.” ■

www.natuurpunt.be

 Roel Daenen is coördinator communicatie bij FARO en hoofdredacteur van dit tijdschrift.

 Bronnen en literatuur

1. www.onzenatuur.be – hier kan u ook de trailer bekijken. De openbare omroep zendt de documentaire ook uit, enigszins aangepast en in verschillende afleveringen. Te bekijken via www.vrt.be/vrtnu/a-z/onze-natuur.
2. <https://www.natuurpunt.be/afdelingen/werkgroep-erfgoed>
3. Het verhaal van Natuurpunt start in 1933: <https://www.natuurpunt.be/pagina/de-geschiedenis-van-natuurpunt>
4. De Ferrariskaarten (*Cartes de Ferraris*) zijn een verzameling van 275 uiterst gedetailleerde topografische kaarten van de Oostenrijkse Nederlanden. Ze kwamen tussen 1771 en 1778 tot stand onder leiding van Joseph de Ferraris. Deze kaarten kan u online raadplegen via www.kbr.be/nl/projecten/kaart-van-ferraris.

Collectie: Amsab-ISG, Gent

betreffende de afbakening van terreinen over sluikstortingen en onrechtmatig reliëfwijzigingen tot compensaties voor de schade door uitgebroken vee. Een andere interessante en omvangrijke reeks zijn de dossiers over de lokale en regionale afdelingen. Vele bestonden al voor ze onderdeel werden van Natuurpunt en sommige heb-

ben een nog veel complexere voorgeschiedenis. De dossiers geven een mooi beeld van de dynamiek en de activiteiten van de lokale milieubeweging.

De inventaris van Natuurpunt bestrijkt de periode 2001-2017, maar bevat ook heel wat stukken uit de jaren 1980 en 1990. Hij is raadpleegbaar op

de website van Amsab-ISG.² De inventaris van het archief van Natuurrezervaten wordt momenteel aangevuld en herwerkt. De archieven van de andere voorgangers zijn in verwerking en zullen in de loop van dit of volgend jaar raadpleegbaar worden. ■

Maarten Savels is archivaris in Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis en gespecialiseerd in archieven van de milieubeweging, digitale archivering en digitalisering.

1. www.natuurpunt.be/pagina/de-geschiedenis-van-natuurpunt
2. M. Savels, Inventaris 520. Archief van Natuurpunt. Gent, Amsab-ISG, 2022, pp. 5-9. Online raadpleegbaar: <https://opac.amsab.be/Record/520>

EEN LOKALE AFDELING VAN
NATUURPUNT AAN HET WOORD

“Natuurbehoud is ook erfgoedzorg!”

In het dagelijks leven werkt Geert Sterckx bij het Agentschap voor Natuur en Bos. In de vrije tijd zet hij zich in voor Natuurpunt Vlierbeek. Wij vroegen hem naar de overeenkomsten en de verschillen tussen natuur- en erfgoedzorg.

Jacqueline van Leeuwen

“Wij zijn een lokale werkgroep van Natuurpunt Leuven,” start Geert Sterckx. “We zetten ons in voor de natuur rond de abdij van Vlierbeek (in Kessel-Lo, in Vlaams-Brabant, red.). De hooilanden en weilanden gaan terug tot de middeleeuwen. Dankzij het historisch hooilandbeheer bleven unieke soorten bewaard, zoals bosanemonen, moerasspirea en de echte koekoeksbloem. Ook historische dreven en houtkanten hebben een belangrijke natuurwaarde. Het gevarieerde, kleinschalige landschap zorgt er dan ook weer voor dat dieren kunnen overleven waar ze elders verdwijnen. Natuurpunt wil die biodiversiteit behouden. Dat doen we door kleinschalig natuurbeheer op de site. We geven ook kansen aan zeldzame muurflora, vleermuizen, de kerkuil en de slechtvalk. Het natuurbeheer gebeurt vooral door vrijwilligers. Dat heeft ook een belangrijke sociale functie en geeft buurtbewoners de kans om elkaar te leren kennen en de handen uit de mouwen te steken. Daarnaast organiseren we wandelingen en educatieve activiteiten, met bijzondere aandacht voor gezinnen.”

Wat doen jullie op Erfgoeddag?
Geert Sterckx: “Samen met de Heemkundige kring van Vlierbeek organiseren we een namiddag waarin we bezoekers vertellen over dieren rond de abdij. De heemkundige kring brengt historische verhalen, terwijl wij vertellen over de dieren die vandaag op de site leven. Ook willen we naar de toekomst kijken. Om het historische landschap met typische dieren en planten in Vlierbeek alle kansen te geven, is een aangepast natuurbeheerplan nodig.”

Wat staat er in zo'n plan?
“Voor de abdij is al enkele jaren geleden een masterplan opgemaakt. Dat heeft aandacht voor de restauratie van historische gebouwen en voor de mensen die daarvan gebruikmaken. Het masterplan bevat ook een visie voor het herstel van het historische landschap. Vanuit Natuurpunt vonden we dat er nog iets ontbrak, namelijk het inzetten op herstel van de natuurwaarden. Het in ere herstellen van het historische gebruik van de gronden rond de abdij is eigenlijk ook een soort

Belgisch kampioenschap zeisen
© Natuurpunt Vlierbeek

van erfgoedzorg. Door deze gronden zoals vroeger te blijven bewerken, via kleinschalig bos- en hooilandbeheer, kunnen de plant- en diersoorten behouden blijven. Samen met de stad Leuven, de Provincie Vlaams-Brabant en alle betrokken beheerders werken we nu aan een geïntegreerd beheersplan.”

Gaat het dan ook over immaterieel erfgoed?

“We zetten in op de ambachtelijke technieken van landbeheer. Zo organiseren we het Belgisch kampioenschap zeisen in de hooilanden rond de abdij. Er zijn in Vlaanderen verschillende vrijwilligersgroepen actief die voor Natuurpunt moeilijke gebieden onderhouden. Vooral bij het onderhoud van moerasvegetaties is het een meerwaarde om dat met een zeis te doen, machines maken anders veel stuk. Dat zeisen is een techniek die je niet via YouTube in de vingers krijgt, je moet het echt van iemand leren. Er komt bovendien ook een stuk ambacht bij kijken, want je moet als zeiser je mes goed onderhouden en slijpen. Tijdens het kampioenschap letten we op snelheid, en op de juiste techniek.”

Wat hebben de erfgoedsector en Natuurpunt gemeen?

“Wat ik herken is de passie voor het vak. De

gedrevenheid en de wil om iets te analyseren en uit te pluizen. In Vlierbeek delen we de liefde voor de plek. We denken ook beide in waarden. Jullie spreken van historische, esthetische en sociale waarden; wij zetten in op natuurwaarde: daarin kunnen we elkaar vaak vinden, hoewel er soms ook spanning op zit. Historici willen vaak alle menselijke sporen bewaren, ook als ze niet zo oud zijn. Dat leidt soms tot dilemma’s: wat doe je bijvoorbeeld met een oude ontwateringsgracht die een waardevol moeras droogtrekt? Dan moeten we dus de verschillende waarden tegen elkaar afwegen.”

Tot slot: wat kunnen we van elkaar leren?

“Erfgoedwerkers zijn vaak beter in het vertellen van verhalen. En deze sector lijkt me ook meer sociaal gericht. Ik denk dat wij vanuit natuurbeheer misschien iets technischer zijn en gericht op soorten en natuurlijke ecosystemen. Wij staan meer dan jullie onder druk van de industrie of landbouwsector die van ons eist dat onze argumenten robuust onderbouwd zijn. En misschien kunnen we jullie ook leren dat de mens niet altijd centraal staat? Vanuit natuurbeheer is de mens maar een klein schakeltje.”

 Jacqueline van Leeuwen is coördinator vorming en advies bij FARO.

“Het restauratieatelier biedt enorm veel afwisseling”

De werkplek van: Sil Vandewalle en Hermien Weyhaeghe, papierrestauratoren bij KBR.

faro brengt u naar inspirerende werkplekken. Deze keer zijn we te gast bij KBR in Brussel, waar Sil Vandewalle en Hermien Weyhaeghe ons wegwijs maken in het restauratieatelier van de bibliotheek. Hier worden aanwinsten en stukken in slechte staat behandeld en worden bruiklenen voor tentoonstellingen voorbereid. In het kader van een prentenproject¹ restaureren en digitaliseren ze ook zo'n 17.000 gravures uit de KBR-collectie.²

1 Hermien: “Na het droogreinigen worden prenten bevochtigd met water en ethanol. Daarna gaan ze in een waterbad om lijmresten en stukjes plakband los te weken. De prenten werden de voorbije decennia immers behandeld volgens de toenmalige normen voor behoud en beheer van erfgoed: er werd veel versterkt, er werden dingen opgeplakt ... Vandaag zetten we volop in op reversibiliteit: we gaan zoveel mogelijk terug naar de originele staat en alle nieuwe ingrepen moeten omkeerbaar zijn.”

2 Sil: “We behandelen in ons atelier ook alle collectiestukken die als bruikleen aangevraagd worden voor binnen- en buitenlandse tentoonstellingen. Ook dan reinigen en restaureren we de affiches, gravures, tekeningen en prenten. Bij bruiklenen kaderen we de collectiestukken in met zuurvrije passe-partouts. We digitaliseren deze stukken ook meteen. Dat maakt onze collectie toegankelijker én bekender bij het brede publiek.”

3 Hermien: “Mijn job biedt veel afwisseling: reinigen, restaureren, zuurvrije kartons op maat snijden ... De collectiestukken zelf variëren ook: van religieuze taferelen tot meer volkse afbeeldingen, van heel kleine formaten tot grotere plannen en stadsgezichten. Deze gravure werd met een koperplaat gemaakt. Omdat die slechts een beperkte grootte had, werden verschillende papierstukken aan elkaar bevestigd tot één groot geheel. Waar nodig, voer ik kleine restauraties uit met Japans papier.”

4 Sil: “Hoewel ik intussen al duizenden gravures en prenten in handen kreeg, blijven de details me fascineren. De bibliotheek verwierf in 2021 bijvoorbeeld deze unieke tekening op perkament. Zo'n aanwinst in handen krijgen blijft magisch.” ■

1. Projecten 'Europese prentkunst van Dürer tot Rembrandt' en 'Van Gosaert tot Rubens'. Ondersteund door het Fonds Baillet Latour. Meer info: www.kbr.be/nl/projecten/europese-prentkunst-van-durer-tot-rembrandt.

2. Collectieverwijzingen prenten:

Portretfoto: De negen helden (prent 1 van 3) door Lucas van Leyden: S.I 21228

Foto 1 en 2: De slag bij Zama tussen Scipio en Hannibal door Cornelis Cort: S.I 11927

Foto 3: Ceremonie van de proclamatie van Karel II door Lucas Vorsterman Junior: S.II 19240-b

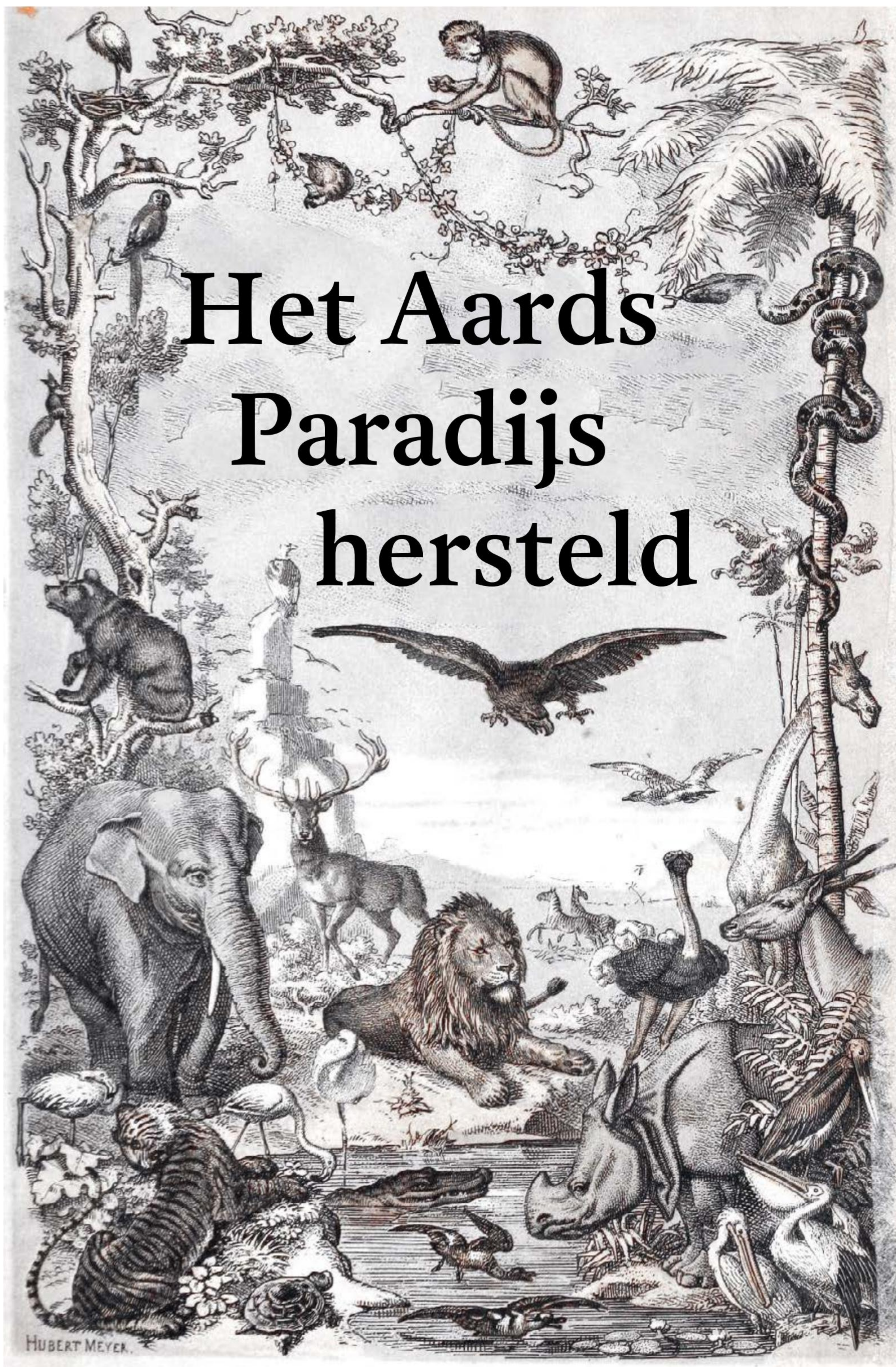
Foto 4: Tekening op perkament van Crussens: F-2021-7

Wie heel goed kijkt, ziet op een aantal prenten dieren, speciaal door Sil en Hermien uitgekozen voor het dierendossier in dit nummer.

DE AMBITIES VAN 19^e-EEUWSE
DIERENTUINEN

Het Aards Paradijs hersteld

Cover van het boekje van E. Gens: Promenade au jardin zoologique d'Anvers (Antwerpen, 1861).

De aantrekkingskracht van aaibare maar vooral wilde dieren gaat ver terug. Al in de oudheid hadden heersers fortuinen veil voor een opzienbarende menagerie en eeuwenlang lokten rondreizende kermessen publiek met geketende dieren. Op moderne dierentuinen was het wachten tot de 19e eeuw. Maar dan nog hadden die een heel eigen dynamiek waarin dieren verrassend genoeg niet altijd centraal stonden.

Andreas Stynen

In 1828 openden de deuren van de London Zoo; een initiatief van een Brits erudiet genootschap dat zich liet inspireren door oudere plantentuinen waarin collega-geleerden een staalkaart van botanische verscheidenheid etaleerden. Na planten moesten dieren uit alle hoeken van het koloniale rijk de bevolking intellectueel verrijken. Die officiële retoriek mag niet verhullen dat ook wie vooral naar vermaak op zoek was in de dierentuin op zijn of haar wenken werd bediend. Vanuit een hulpeloze positie in zware, kale kooien werden tijgers, beren en andere roofdieren te kijk gezet om de toeschouwers te entertainen. Dat de mens heerser was over een getemde natuur, was een boodschap waarover geen twijfel kon bestaan.

ANTWERPSE PIONIERS

Ook België kreeg zijn dierentuinen in de 19e eeuw. De eerste was het initiatief van de Antwerpse Société Royale de Zoologie. Op een terrein (toen) net buiten de stad en naast het eindstation van de trein, opende dit genootschap in 1843 een eigen dierentuin. De statuten benadrukten een wetenschappelijk opzet, al klonk het meteen dat de studie van de natuur – via levende  n opgezette dieren – “*d’une manière agréable*” moest kunnen verlopen.¹ Bezoekersgidsen versterkten deze indruk nog: fraaie architectuur (zoals een café in een Javaanse hut), zomerse concerten en nauw contact met de dieren (van het voederen van beren tot ritjes op de rug van olifanten en kamelen) mikten volop op ontspanning.

Een zorgvuldig ontworpen en onderhouden landschapstuin was het decor van de totaalervaring waarop de Antwerpse zoo mikte: de ambitie was niets minder dan een herstel van het aards paradijs, met een vernieuwde harmonie tussen het dieren- en plantenrijk. Dit zelfvertrouwen kenmerkte de toenmalige burgerlijke elite, er stellig van overtuigd dat ze de hele werkelijkheid naar haar hand kon zetten.

De ambitie was niets minder dan een herstel van het aards paradijs, met een vernieuwde harmonie tussen het dieren- en plantenrijk

DIEREN ALS INVESTERING

Elders opteerde men minder omfloerst voor recreatie: Antwerpen bleef inderdaad niet lang de enige stad waar bezoekers vreemde soorten konden bewonderen. Gentse notabelen ontvouwd in 1851 een plan voor een zogenaamd natuurwetenschappelijke tuin in de Muinkmeersen, een open gebied naast de Schelde. Achter het station Gent-Zuid legden ze een *promenade pittoresque* aan, als oord van wetenschap  n vermaak. Een neoklassiek koffiehuis en restaurant, indrukwekkende rotspartijen en dierenkooien in een rustieke Zwitserse stijl behoorden tot de blikvangers. Het (ook letterlijke) hoogtepunt was een kiosk, van waaruit overal in de tuin muziek te horen was. Sommige buurtbewoners bekeken de steile ontwikkeling van de Gentsche Diergaerde met argwaan: niet wegens de geluidshinder, wel uit angst voor ziektekiemen.

Hoewel het Antwerpse model duidelijk Gent inspireerde, was het pedagogisch streven ondergeschikt. Met een tuinbouwkundige als directeur lag de klemtoon al snel op de creatie van een aantrekkelijk park. De bestuurders hadden ook een andere ambitie: geld verdienen. Bij de aankoop van dieren gaf de potentiële meerwaarde bij een latere verkoop doorgaans de doorslag. Wellicht

»

door foute inschattingen op dit vlak waren al gauw financiële bijsturingen nodig en zeker vanaf de jaren 1870 speelden de bestuurders op veilig: andere attracties dan dieren kregen de voorkeur. Met de opening van het Citadelpark halverwege dat decennium, voor iedereen gratis toegankelijk, kreeg de Diergaerde bovendien bikkelharte concurrentie. Het aantal dieren werd gestaag afgebouwd en kort na de eeuwwisseling leek een faillissement onafwendbaar. Er was een wanhoopsvoorstel om ook de laatste dieren te verkopen en voortaan enkel feesten en concerten te organiseren, maar de terugval in leden was niet te stuiten. In 1904 legde het (in naam) natuurhistorische genootschap de boeken neer.

Het liberale stadsbestuur toonde zich erg geïnteresseerd in de vrijgekomen groene zone van vijf hectare, nabij het Gentse stadscentrum. Oppositie en omwonenden geloofden de plannen voor een 'volkstuin' niet en vreesden speculatie en verkaveling. Ze kregen gelijk: nadat curatoren alle bomen lieten rooien bleef enkel een kale vlakte over, voor de overheid het perfecte excuus om, eenmaal eigenaar, vijf straten door de voormalige dierentuin te trekken. Er werd een bescheiden speelruimte voorzien, het huidige Muinpark, maar voor het overige herinneren vandaag enkel namen zoals de Leeuw- en Alpacastraat nog aan het 19e-eeuwse verleden van de wijk.

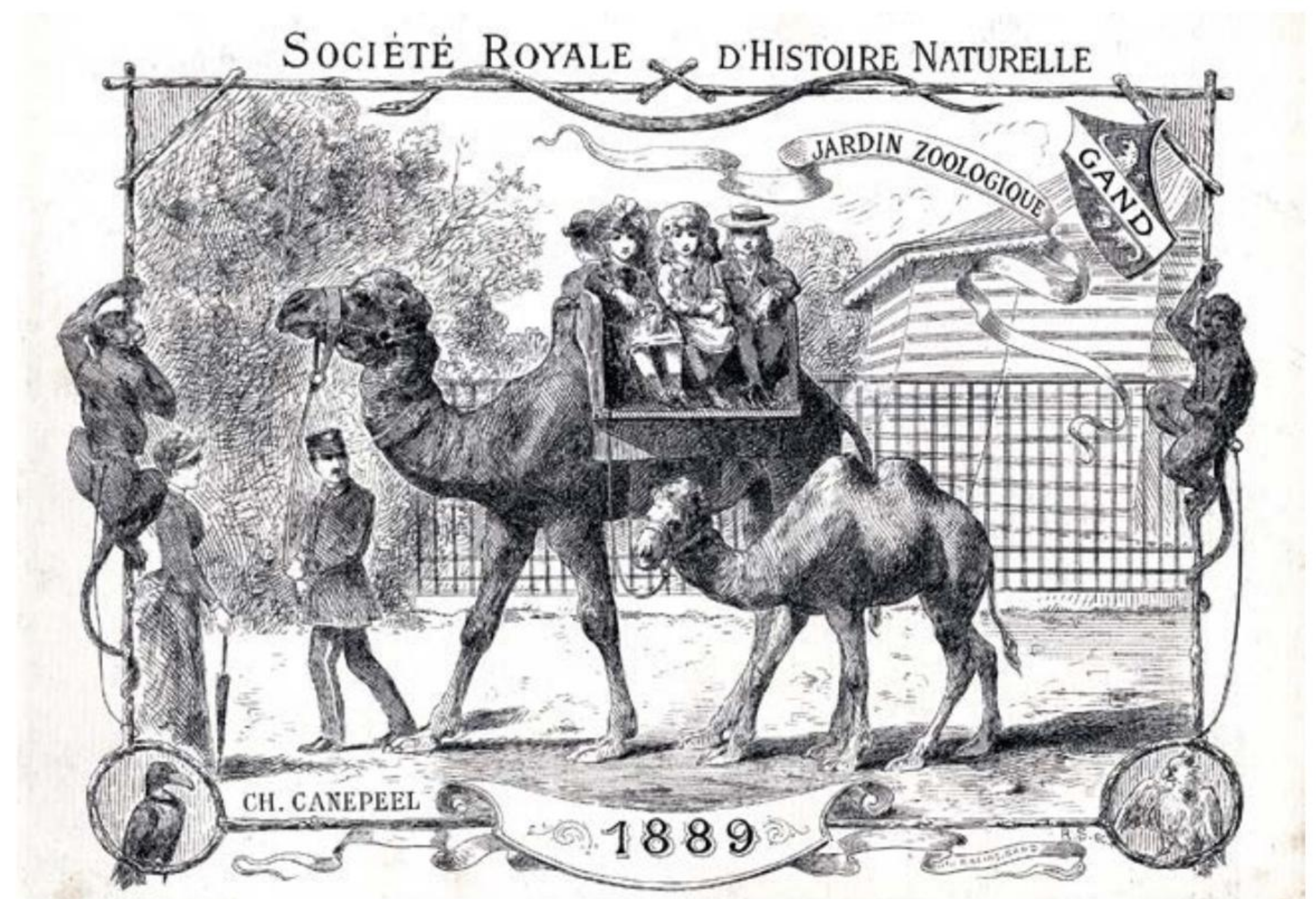
ELITAIR VERMAAK

Dat het anders kon, blijkt uit de ontwikkelingen rond de dierentuin in Brussel. Vanaf de late jaren 1840 ijverden enkele *bourgeois* voor het opvullen van een leemte: de hoofdstad had amper aangename wandelplekken. De combinatie van een dieren- met een wintertuin – een grote serre waarin vaak feeëriekelandschappen werden geënceneerd – klonk als de sleutel tot succes: door bezoekers het hele jaar door vermaak te bieden, leken inkomsten verzekerd.

Aan de rand van de luxueuze Leopoldswijk, die vanaf de late jaren 1830 net buiten de stad werd aangelegd, verkocht een aristocraat zijn landgoed met pittoresk park en grote vijver. Dit was de uitgelezen kans om de gefortuneerde bewoners van de mondaine wijk een ontspanningsplek te bieden waar ze, onder gelijken, van de eigen weelde konden

Le Jardin Zoologique de Bruxelles, lithografie van A. Canelle uit 1856. Collectie: Archief van de Stad Brussel

Nieuwjaarskaart voor het jaar 1889, gericht aan de leden van de Koninklijke Maatschappij voor Natuurgeschiedenis te Gent of Gentse Zoo, door Ch. Canepel. Collectie: Huis van Alijn

Het Lamahuis van de Zoological Society Gardens in Londen werd in 1828 gebouwd. Bezoekers konden binnengaan onder het portaal. CC BY-NC

genieten. De Société royale de zoologie, d'horticulture et d'agrément, opgericht in 1851, werkte aan de uitbouw van “*un vaste établissement qui servira de lieu de réunion et d'agrément*”:² een collectie dieren was slechts een van de middelen daartoe, naast onder meer een pittoreske tuin, salons, feestzalen, sierplanten en de organisatie van tentoonstellingen.

Zelfs al had de Brusselse dierentuin met de vermaarde plantkundige Jean Linden een wetenschappelijk onderlegde directeur, toch volgde de instelling geenszins een erudiet programma. Onomwonden dienden de dieren enkel ter vermaak: de bezoekersgids benadrukte dat de vogels, beren, apen, zeehonden, olifant ... de nodige ruimte kregen om te bewegen – niet voor hun eigen welzijn, wel om spektakel te garanderen. Zeker roofdieren zoals de gier of de panter prikkelden de verbeelding, een doelstelling die ook met verbluffende planten zoals de *Victoria regia* of reusachtige waterlelie uit de Amazone werd nagestreefd. Aangevuld met een uitgekiende infrastructuur en agenda voor vermaak en feestelijkheden kende de Brusselse zoo een succesvolle start: het (mondaine) publiek toonde zich erg opgezet met de nieuwe tuin.

Toch pakten zich, net zoals in Gent, ook in Brussel al snel donkere wolken samen. Zonder expertise bleek het moeilijk om exotische dieren in leven te houden: enkel in maart 1853 alleen stierf bijvoorbeeld liefst een vierde van alle beesten, de (relatief) ruime kooien ten spijt. De definitieve neergang begon in 1866. Behalve met een cholera-epidemie en een economische crisis kreeg ook deze dierentuin – voor zover die naam nog terecht was – af te rekenen met concurrentie van een nieuw park: het Terkamenbos. De zoo belandde in een vicieuze cirkel: nieuwe projecten verhoogden de schuldenberg en toen Linden opstapte, verdwenen na de dieren ook de botanische troeven.

Sporadisch lagere ticketprijzen om een volks publiek te lokken konden het bankroet niet afwenden en in juni 1876

sloot de tuin de deuren. Een doorstart als volwaardige dierentuin werd met de directeur van de Antwerpse zoo besproken, maar een nieuw dierkundig genootschap raakte niet uit de startblokken. Een verkaveling werd evenwel afgewend: een overeenkomst eerst met Linden en later met industrieel Ernest Solvay, die er enkele universitaire gebouwen optrok, verzekerde het voortbestaan van wat vandaag als het Leopoldpark bekendstaat.

GELOOFWAARDIGE ILLUSIES
Zelfs al had de hoofdstad met het Terkamenbos een park dat veel van de troeven van de vroegere dierentuin overnam (en er nog vele andere aan toevoegde), toch voelde het ontbreken van een instelling zoals in Antwerpen als een gemis. Een project op het plateau van Koekelberg draaide op niets uit, maar na de eeuwwisseling was er een volgende poging. De wereldtentoonstelling van 1910 leek de ideale gelegenheid voor een nieuwe dierentuin. Hoewel ook deze nooit werd gerealiseerd – de verhoopte locatie in het Zoniënwoud, actieterrein van de prille natuurbeweging, botste wellicht op al te grote weerstand – verraden de plannen een heel nieuwe invulling van het concept.

Naar analogie met wat dierenhandelaar Carl Hagenbeck vanaf 1907 in Hamburg realiseerde, wilden de Brusselse initiatiefnemers af van dieren in zware of monumentale kooien. Hagenbecks revolutie van de *immersion exhibits* betekende dat de dieren werden getoond in een decor dat zoveel mogelijk hun oorspronkelijke biotoop opriep. Het welzijn van de dieren ging erop vooruit, stelde de oprichter van Tierpark Hagenbeck, maar zonder dat dit ten koste ging van de theatrale waarde: bezoekers werden mee in de illusie van schijnbare vrijheid ondergedompeld, want hekken en tralies werden zoveel mogelijk door minder opzichtige afsluitingen als grachten vervangen. Het was een succesformule die in de loop van de 20e eeuw in tal van dierentuinen werd overgenomen, ook in die van Antwerpen. ■

Meer lezen?

- » A. Stynen, *Proeftuinen van burgerlijkheid. Stadsnatuur in negentiende-eeuws België*, Onuitg. proefschrift, KU Leuven, 2010.
- » H. Albrecht, 'Een halve eeuw "Maatschappij voor Natuurlijke Historie" te Gent', in: *Van Mensen en Dingen. Tijdschrift voor Volkscultuur in Vlaanderen*, 1 (2003) 4, p. 345-364.
- » R. Baetens, *De roep van het paradijs: 150 jaar Antwerpse Zoo*. Tielt, Lannoo, 1993.
- » W. Lambrechts, 'De Brusselse dierentuin (1851-1878). Sociale ontmoetingsplaats voor de burgerij in een exotisch kader', in: *Erfgoed Brussel*, nr. 17 (2015), p. 82-93.
- » N. Rothfels, 'Immersed with animals', in: IDEM (ed.), *Representing animals*, Bloomington: Indiana University Press, 2002, p. 199-223.
- » D. Van Reybrouck, 'Stedelijke wildheid. Dierentuinen in de Lage Landen', in: *Ons Erfdeel. Vlaams-Nederlands cultureel tijdschrift*, 46 (2003) 1, p. 2-9.
- » A. Hauben en L. Deweer, *Leve de zoologie. Ontoerende verhalen over mensen en dieren*. Kalmthout, Polis, 2018.

 Cultuurhistoricus Andreas Stynen is hoofddocent aan de KU Leuven. Hij coördineert er het postgraduaat in cultureel erfgoed dat in september 2022 van start ging.

 Bronnen en literatuur

1. *Statuts et règlement de la Société Royale de Zoologie, érigée à Anvers*. Antwerpen, J.-E. Buschmann, 1843, p. 7.
2. *Société royale de zoologie, d'Horticulture et d'agrément de la ville de Bruxelles*. Arrêté royal, statuts. Brussel, Hayez, 1851, p. 4.

LEZEN OVER DIEREN

In aanloop naar Erfgoeddag signaleerden we via de website regelmatig interessante en inspirerende publicaties over dieren, het erfgoed dat erover getuigt en de relatie die we met ze hebben. Hieronder vindt u een selectie leestips waarvan we menen dat ze uw aandacht en tijd verdienen. Hebt u zelf boekentips of goede websites? Deel ze met ons, en via ons met collega's uit de sector.

Olga Van Oost, Roel Daenen en Alexander Vander Stichele

Geert Buelens, *Wat we toen al wisten. De vergeten groene geschiedenis van 1972.* Querido Facto, 2022.

Deze fascinerende cultuurgeschiedenis brengt met veel gevoel voor detail en nuance het verhaal van het befaamde rapport van de Club van Rome, *Grenzen aan de Groei* (1972). En hoe de kernboodschap van dit rapport – “we stevenen af op een planetaire ecologische crisis” – langzaam naar de buitenbaan van de aardse aandachtssfeer verdween. Want in 1972 wisten we het al: er zijn grenzen aan de groei én we zullen anders moeten gaan leven.

Emmanuelle Héran, *À la gloire des bêtes.* Gallimard – Grand Palais, 2012.

Dit boekje met uitplooibare vellen biedt een mooie, uitgesproken kunsthistorische benadering van allerhande dieren (hun kop/hoofd, gezicht, pose, manier van bewegen enz.) en nodigt de kijker ook uit om aandachtig(er) kunstwerken met dieren te observeren.

Vinciane Despret, *Que diraient les animaux... si on leur posait les bonnes questions ? Les Empêcheurs de penser en rond / La Découverte, 2012.*

Uit haar oeuvre blijkt dat de Luikse wetenschapsfilosofe Vinciane Despret gefascineerd is door dieren, hun gedrag en communicatie en de manier waarmee we ermee omgaan. Dat roept tal van filosofische kwesties op. Een uitnodiging tot filosofische verbeelding en reflectie.

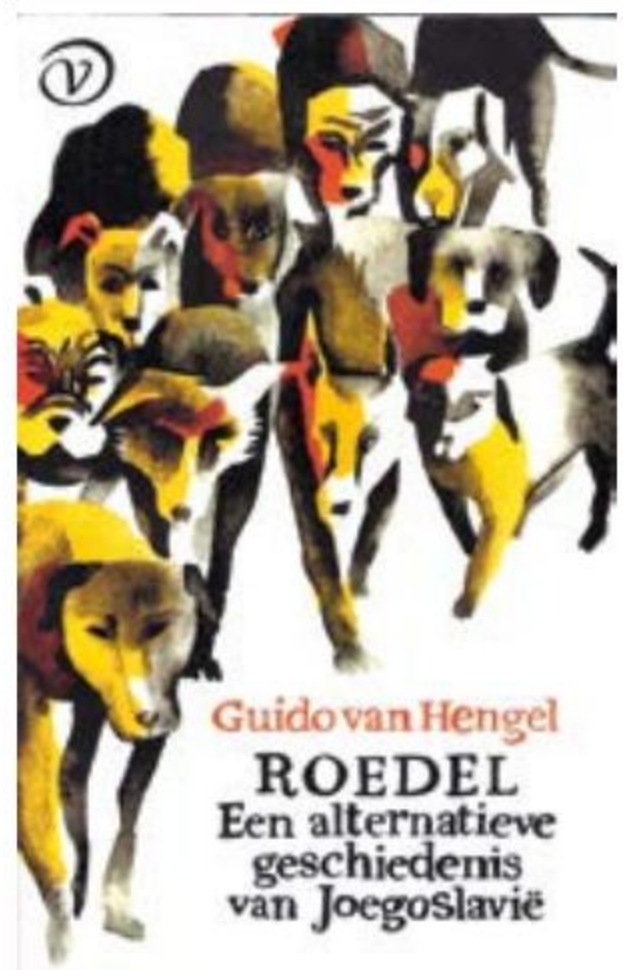
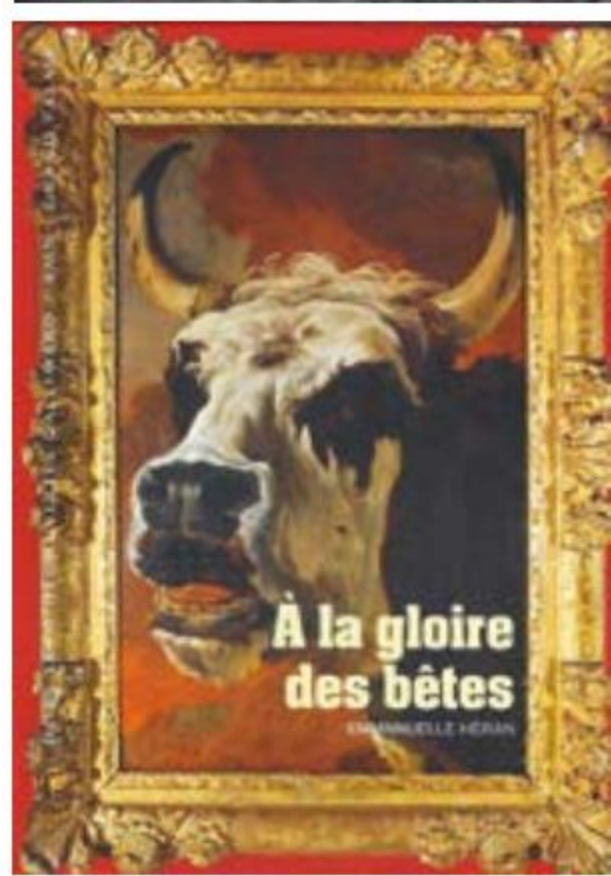

Ton Lemaire, *Op vleugels van de ziel: vogels in voorstelling en verbeelding.* Ambo, 2007.

Met beeldende kunst, muziek, fragmenten uit (volks)verhalen, religieuze teksten en een waaier gedichten roept de Nederlandse cultuurwetenschapper en natuurexpert Ton Lemaire een tot de verbeelding sprekende wereld op van zowel echte als gefantaseerde vogels.

Jaap Tielbeke, *We waren gewaarschuwd. Over een profetisch milieurapport en wat we er (niet) mee deden.* Das Mag | De Groene Amsterdammer, 2022.

In 1972 publiceerde de Club van Rome het ronduit vernietigende milieurapport *Grenzen aan de Groei*. Vijftig jaar geleden werd de toenmalige milieucrisis al glashelder geformuleerd en riep men beleid, industrie, burgers op tot actie ... die niet kwam of alleszins veel te beperkt was. Jaap Tielbeke beschrijft en fileert op een snedige, journalistieke manier deze saga van een aangekondigde klimaatcrisis.

Guido van Hengel, *Roedel. Een alternatieve geschiedenis van Joegoslavië*, Van Oorschot, 2021.

Misschien op het eerste gezicht een wat vreemde eend in deze leesbijt? Van Hengel verhaalt over de Duitse herders van de nazibezetters, de poedels van Tito, een kudde Italiaanse muilezels en de wolvenmilities tijdens de oorlogen van de jaren 90. Razend interessant, en alleen al omwille van de unieke invalshoek en vertelmethode aanbevelenswaardig!

Ed Yong, *Een immense wereld. Hoe dierlijke zintuigen de verborgen dimensies om ons heen onthullen.* Atlas Contact, 2022.

Hoe weten wij mensen wat dieren zien, voelen, ervaren of denken? De Brits-Amerikaanse wetenschapsjournalist en Pulitzerprijswinnaar Ed Yong leidt in dit wervelende boek de lezer in dertien hoofdstukken langs een waaier van geuren, smaken, hitte, licht, kleur, pijn, geluiden, echo's en de sensoren voor het elektrische en magnetische veld van de aarde. Tot dusver terra incognita voor mensen, en dus niet op de radar van de wetenschap. ■

Meer lezen?

<https://faro.be/blogs/annemie-vanthienen/dieren-spotten-de-faro-bibliotheek>

Illustratie: Freepik.com

“We willen een zaadje planten”

Amsterdam is sinds mei vorig jaar een nieuw museum rijker, het ARTIS Groote Museum. ARTIS heeft ook de oudste dierentuin van Nederland.¹ Het museum met de even eenvoudige als veelbelovende naam is gehuisvest in een bijzonder, historisch pand en wil de bezoeker “de verbinding met zichzelf, zijn of haar lichaam en al het andere leven op de wereld doen ervaren.” Met, uiteraard, de collectie en een indrukwekkend publieksprogramma.

Olga Van Oost en Roel Daenen

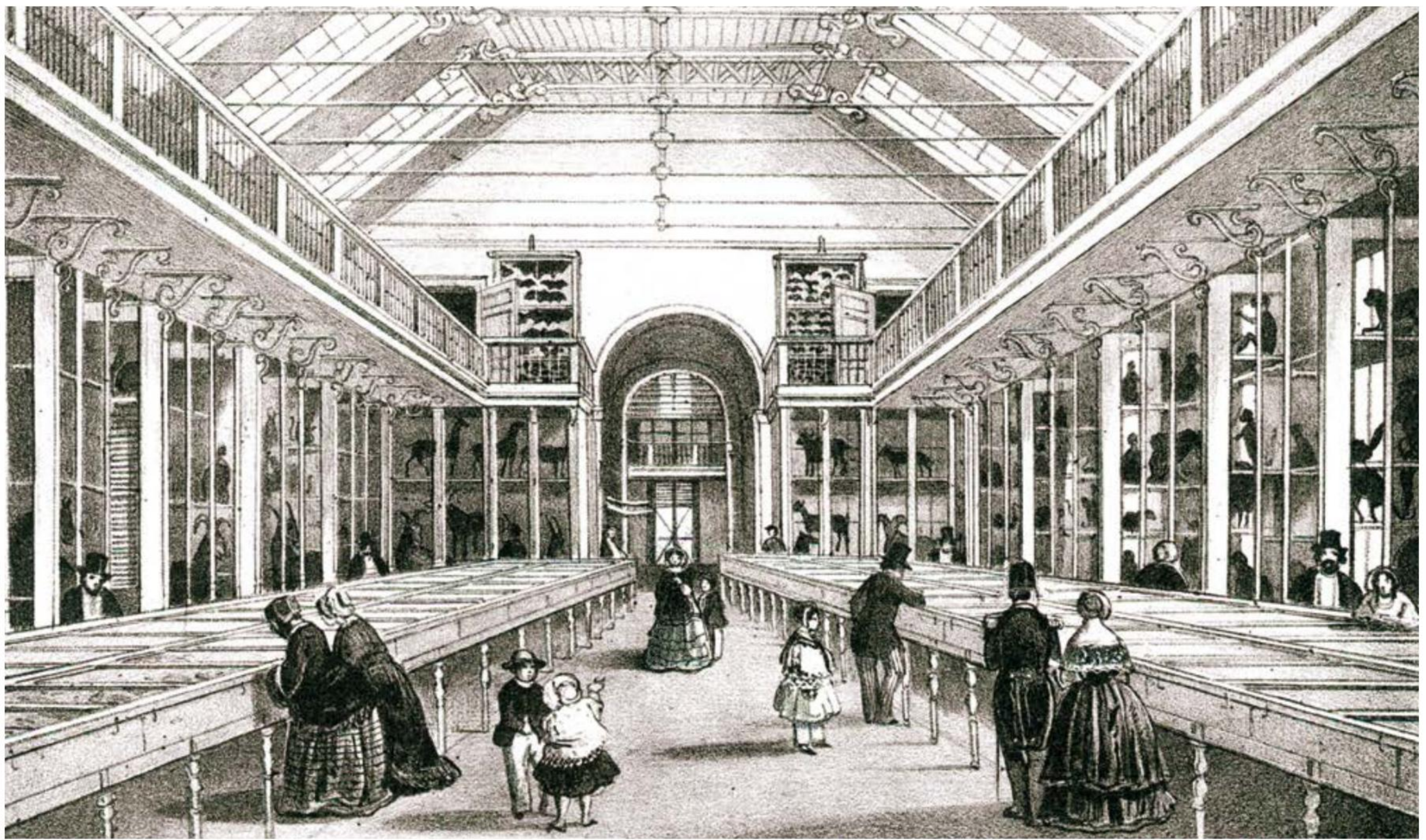
Boven de monumentale, door twee leeuwen bewaakte ingang aan de Plantage Middenlaan krijgt de bezoeker een duidelijke boodschap mee: *Natura Artis Magistra*, wat betekent dat ‘de natuur de leermeesteres van kunst en wetenschap [is]’. Het is op precies dat snijpunt dat het Groote Museum opereert: tussen verwondering, nieuwsgierigheid, gesprek, cultuur en de wetenschappen. Onze gesprekspartner is Karlien Pijnenborg, hoofd Groote Museum en Artis-Academie.² Ze werkte eerder bij het Rijksmuseum en het Tropenmuseum en daarvoor was ze aan de slag als theatermaker, coach en docent. “Ik startte begin 2022 en nam helemaal op het einde van de voorbereidingen het artistieke en creatie-

ve stokje over van het makersteam. Op dat moment had dat team twee vitrines opengehouden ‘voor de toekomst’. Daarnaast ben ik verantwoordelijk voor de programmering, een integraal onderdeel van het museumbezoek. Je kan natuurlijk het museum bezoeken, als individu of in gezelschap, maar wij willen expliciet mensen *samenbrengen*. Met doorlopende korte programma’s, minicolleges, series tot en met meditatie sessies of allerlei experimenten toe. We doen dat *met* en *voor* de bezoekers rond verschillende onderwerpen.”

Karlien Pijnenborg © Chris van Houts

Prent E. Spanier naar H.W. Last, aanzicht Hoofdgebouw, interieur, ca 1861

© Thijs Wolzak, ARTIS Groote Museum

»

Participatie is dus erg belangrijk voor het museum?

Karliën Pijnenborg: “Absoluut. Dit museum gaat over de natuur én mensen, gezien de mens deel uitmaakt van die natuur. We bevinden ons niet helemaal bovenaan de piramide, zoals vroeger gedacht werd. In dit gebouw uit 1855 kwamen de leden van het Genootschap Natura Artis Magistra bijeen, op de benedenverdieping. Daar filosofeerden ze over de natuur en de rest van de wereld. Het was een bemiddeld, intellectueel en uitsluitend mannelijk publiek dat elkaar trof met sigaren en cognac. Dit was hun clubhuis, en ze wilden aan de buitenwereld laten zien dat ze er warmpjes bij zaten. Enkel de eerste verdieping werd destijds ingericht als museumruimte. Een museum met allerlei preparaten, schelpen en schedels uit de hele wereld. Vandaag proberen we in het museum expliciet verbindingen te leggen, door de bezoeker te spiegelen aan alles wat leeft. Onze ambitie is om een zaadje te planten en mensen zo aan te sporen om *anders* met de natuur om te gaan. Dat kan volgens ons eenvoudigweg door een verbondenheid tot stand te brengen. Als je je buurvrouw goed kent, dan breng je haar een kommetje soep als ze ziek is. Als je niet weet wie je burens zijn, dan doe je dat toch niet? Ga maar na: als je niks hebt met een bepaald thema dan staat het ook verder van jou.”

Hoe proberen jullie dat zaadje te planten?

“Toen het museum na 75 jaar leegstand – het sloot na de Tweede Wereldoorlog – en zes jaar van verbouwingen opende, moest het programma zoals gezegd nog helemaal ontwikkeld worden. Essentieel zijn de *samenkomsten*, en dat woord hebben we niet toevallig gekozen. Die burgermannen uit de 19e eeuw gebruikten precies hetzelfde woord voor hun vergaderingen. De tijden zijn natuurlijk helemaal veranderd. Je komt vandaag

© Thijs Wolzak, ARTIS Groote Museum

© Thijs Wolzak, ARTIS Groote Museum

In essentie proberen we duidelijk te maken dat het hoog tijd is voor een nieuw tijdperk, het Symbioceen, waarin de mens, de natuur en vormen van technologie samen proberen een nieuw evenwicht te vinden

naar het museum en je kan kiezen uit verschillende activiteiten. Een voorbeeld: een samenkomst over de vraag: ‘Wat gaan mijn achterkleinkinderen eten?’ Afhankelijk van het aantal bezoekers wordt dat een grote of kleine groep die onder begeleiding samen gaat nadenken. En, belangrijk, er wordt altijd iets *gedaan*. Er wordt iets geproefd of iets uitgeprobeerd. We vinden het belangrijk dat deze samenkomsten heel laagdrempelig zijn en dat daarbij flink wordt doorgedacht en gepraat, in alle rust en veiligheid. Het is prachtig als je ziet dat mensen met elkaar dingen aan het doen zijn. Dat blijft veel beter bij dan wanneer een expert het je gewoon vertelt. Om dit voorbeeld verder te beschrijven: dan ga je leuk zitten en krijg je een eerste vraag: ‘Wat aten jouw grootouders?’ Voor de meeste mensen waren dat aardappelen, groenten en soms vlees, heus niet elke dag. Zo gaan de antwoorden de tafel rond, een kind van tien geeft andere antwoorden. En zo krijg je een beeld van het eten dertig, veertig en vijftig jaar geleden. Een volgende vraag peilt naar ieders lievelingseten ... Dan moet je ook de ingrediënten opschrijven. Die overlopen we en het eten dat met een vliegtuig is vervoerd wordt omcirkeld. Je weet vooraf niet dat die vraag komt. Voor veel mensen is dit heel confronterend, want veel van ons voedsel komt van heinde en verre. En dan is de vraag: ‘Is deze werkwijze nog houdbaar?’ We peilen daarbij ook naar de mogelijkheden die het voedsel uit het lab, van het land en uit de zee biedt.”

Doet het museum ook iets rond de klimaatproblematiek?

Karliën Pijnenborg: “Dat thema is niet zo expliciet in de tentoonstelling, wel in de programmering. Het is ook niet zo dat we met het vingertje

wijzen. Wel kiezen we voor de confrontatie. Of het nu gaat over beschikbaarheid van drinkbaar water voor de acht miljard mensen die vandaag op de Aarde leven, voedsel of ruimte. Als iedereen zou leven als in Nederland dan hebben we *minstens drie stuks* van de Aarde nodig. Dat soort van confrontaties proberen we wel te doen. In essentie proberen we duidelijk te maken dat het hoog tijd is voor een nieuw tijdperk, het *Symbioceen*, waarin de mens, de natuur en vormen van technologie samen proberen een nieuw evenwicht te vinden. Je bent samen met de natuur, als *onderdeel* van die natuur. Dat wordt ook duidelijk als je aandachtig naar dieren en andere levensvormen kijkt, en je je dan bewust wordt van de vele overeenkomsten die er zijn. Om die boodschap scherp te krijgen doen we een beroep op experts, generalisten en ook kunstenaars, in onze programma’s ‘Grote Denkers’, ‘Doeners’ en ‘Doorbrekers’. De wereld is uit balans, en wat te lang uit balans is, slaat uiteindelijk door. Als het evenwicht niet hersteld wordt, ontstaan er grote problemen. Wat wij proberen te doen is deze boodschap te verspreiden en mensen te inspireren.” ■

 Olga Van Oost is algemeen directeur van FARO. Roel Daenen is er coördinator communicatie en hoofdredacteur van dit blad.

Bronnen en literatuur

1. Artis werd in 1838 opgericht onder de naam Natura Artis Magistra door de heren Westerman, Werlemann en Wijsmuller, met als doel: “Het bevorderen van de kennis der Natuurlijke Historie”. Vandaag klinkt het zo: “Artis is een ontmoetingsplek waar we natuur op een vindingrijke manier dichtbij brengen en debat faciliteren over hoe de mens natuur waardeert, begrijpt en behandelt.” Zie <https://www.artis.nl/nl/footer/over-natura-artis-magistra>
2. <https://www.artis.nl/nl/te-doen-artis/artis-academie>

ER IS VEEL GELD MEE GEMOEID

De internationale handel in wilde planten en dieren omvat jaarlijks honderden miljoenen transacties en wordt geschat op miljarden dollars. Die handel is divers, variërend van levende dieren en planten, tot allerlei 'afgeleide producten'. Dit handelsverkeer regelen is belangrijk om het voortbestaan van soorten te verzekeren. Internationale samenwerking is meer dan nodig, omdat deze problematiek de grenzen tussen landen overschrijdt.

Elke Malfait

In 1963 werd op een samenkomst van de leden van The World Conservation Union (IUCN) de tekst van de *Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora* opgesteld, een nieuw verdrag dat bekend zou worden als 'CITES'. De tekst werd tien jaar later gefinaliseerd en aangenomen in Washington D.C. op 3 maart 1973 en trad in werking op 1 juli 1975. Op dat moment zaten er achttien partijen aan tafel. Sindsdien is dat aantal gegroeid tot 184, waaronder de hele Europese Unie. Dat maakt van dit verdrag een van de belangrijkste natuurbehoudsakkoorden die van kracht zijn. België ratificeerde het in 1983, op 1 januari 1984 trad het in ons land in werking.

CITES is bindend en biedt een kader dat alle verdragspartijen moeten respecteren. Dit betekent dat de partijen er zelf voor moeten zorgen

---

De internationale handel in wilde planten en dieren omvat jaarlijks honderden miljoenen transacties en wordt geschat op miljarden dollars. Dit handelsverkeer regelen is belangrijk om het voortbestaan van soorten te verzekeren

1: Scleractinia spp of steenkoralen: alle opgenomen in Bijlage B/I. © Cel CITES – Dienst Biodiversiteit en Governance

2: Opgezette caracal (*Caracal caracal*): opgenomen in Bijlage B/II. Tenzij deze afkomstig is van een Aziatische populatie, dan is die opgenomen in Bijlage A/I. © Cel CITES – Dienst Biodiversiteit en Governance

3: Wivel van een walvisachtige (*Cetacea spp.*): afhankelijk van de soort en populatie kunnen deze zijn opgenomen in Bijlage A/I, A/II of B/II. © Cel CITES – Dienst Biodiversiteit en Governance

4: Ivoor van een Afrikaanse olifant (*Loxodonta africana*): opgenomen in Bijlage A/I. © Cel CITES – Dienst Biodiversiteit en Governance

dat CITES in de nationale wetgeving geïmplementeerd wordt en wordt nageleefd. Dit werd binnen de Europese Unie verder uitgewerkt in een aantal verordeningen. Deze verordeningen zijn onmiddellijk toepasbaar in alle EU-lidstaten en vormen de wettelijke basis voor de implementatie van CITES in de EU. Maar ook al is de Europese regelgeving direct van kracht in alle EU-lidstaten, de benodigde bepalingen voor de handhaving moeten worden opgenomen in de nationale wetgeving. De lidstaten moeten dus zelf zorgen dat overtredingen van de regelgeving op een toepasselijke wijze worden gestraft. Elke CITES-partij richt een CITES-beheersorgaan op dat verantwoordelijk is voor de implementatie van het verdrag in zijn land. Het CITES-beheersorgaan in België is de Cel CITES van de Federale Overheidsdienst Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu.

HOE BIEDT CITES BESCHERMING?

CITES beschermt 6.000 dier- en meer dan 33.000 plantensoorten. De dier- en plantensoorten worden internationaal opgedeeld in drie groepen of bijlagen, naargelang de ernst van bedreiging.

» **Bijlage I** omvat alle met uitsterven bedreigde dier- en plantensoorten die door de handel worden of kunnen worden beïnvloed. Deze soorten worden het strengst beschermd en de handel wordt slechts in uitzonderlijke omstandigheden toegelaten.

» **Bijlage II** omvat alle dier- en plantensoorten die niet onmiddellijk met uitsterven bedreigd worden, maar dit wel kunnen worden zolang de handel hierin niet wordt gereguleerd.

» **Bijlage III** omvat dier- en plantensoorten die een partij identificeert als zijnde onderworpen aan regelgeving binnen haar rechtsgebied met het oog op het voorkomen of beperken van uitbuiting, en de medewerking van de andere partijen vraagt in de controle op de handel.

»

De Europese wetgeving gaat verder en hanteert niet drie, maar vier bijlagen (A tot D):

» **Bijlage A** komt grotendeels overeen met Bijlage I, maar neemt ook soorten op die opgenomen zijn in Bijlage II en III of niet-CITES-soorten waarvoor de EU striktere maatregelen wil opleggen. Alle inheemse soorten die beschermd worden door de Vogel- en Habitatrichtlijn werden in 1997 eveneens op Bijlage A geplaatst.¹ Dit betekent ook dat de EU strengere regels oplegt dan de internationale gemeenschap.

» **Bijlage B** komt grotendeels overeen met Bijlage II, maar bevat ook Bijlage III, niet-CITES-soorten.

» **Bijlage C** komt grotendeels overeen met Bijlage III, maar bevat ook enkele niet-CITES-soorten.

» **Bijlage D** bevat soorten die niet opgenomen zijn in de Bijlagen van CITES, maar waarvoor de EU wel de invoer naar de verschillende landen van de EU wil opvolgen.

Op de website *Species+*² kan het beschermingsniveau van een soort worden opgezocht, via de wetenschappelijke benaming. Deze oplijstingen zijn geen statisch gegeven. Elke drie jaar komen alle CITES-partijen samen op de Conferentie van Partijen (of COP) om de implementatie van de Conventie te herzien en wijzigingen aan de Bijlagen te bespreken. Nieuwe wijzigingen en verplicht te nemen maatregelen worden altijd weergegeven op de Belgische website van CITES.³

HANDEL IN CITES-SOORTEN

CITES is van toepassing op de handel in de soorten die opgenomen zijn in de CITES-Bijlagen, en meer bepaald op elk dier of elke plant, dood of levend, en op elk deel of afgeleid product van een dier of een plant. De handel is dus divers, gaande van levende dieren en planten tot afgeleide producten, inclusief eieren, lederwaren, ivoor, voedingswaren, hout, medicijnen, etc. Het is ook niet ongewoon om CITES-soorten verwerkt te zien in juwelen, kunstvoorwerpen, decoratie,

gebruiksvoorwerpen of muziekinstrumenten. Hierbij bevinden ze zich niet langer in hun natuurlijke staat, maar zijn ze bewerkt. Ondanks de bewerkte staat is eenzelfde CITES-bescherming van toepassing.

De regels voor het verhandelen⁴ van deze CITES-beschermde soorten zijn afhankelijk van de beschermingsgraad en bijgevolg van de Bijlage waartoe ze behoren:

» Voor internationale handel (met landen buiten de EU)

Wat betreft de invoer in de Europese Unie van soorten die opgenomen zijn in de Bijlagen A en B zijn invoervergunningen vereist. Voor de soorten van Bijlagen C en D is een kennisgeving van invoer vereist. Het uitvoeren of wederuitvoeren uit de Europese Unie van soorten uit Bijlagen A, B en C kan maar worden toegestaan wanneer een uitvoervergunning of wederuitvoercertificaat werd verkregen.

» Voor handel binnen de EU (intracommunautair)

Ook de handel binnen de Europese Unie is aan voorwaarden gekoppeld. Alle handelsactiviteiten, gedefinieerd als de aankoop, het te koop vragen, de verwerving en het tentoonstellen voor commerciële doeleinden, het gebruik voor winstoogmerk en het verkopen, het in bezit hebben met het oog op verkoop, het ten verkoop aanbieden of het vervoeren met het oog op de verkoop van specimens van bijlagen A en B zijn verboden. Er kan een ontheffing van deze verbodsbepaling worden gegeven door middel van respectievelijk

een Europees certificaat of bewijs van legale herkomst (factuur, overdrachtsverklaring, kopie van invoervergunning met meer informatie omtrent de herkomst van het specimen).

Opgelet: voor specimens die werden verkregen vóór de inwerkingtreding van de CITES-conventie (1975) – ook wel ‘pre-conventiestukken’ genoemd – zijn ook CITES-documenten noodzakelijk vooraleer deze verhandeld mogen worden. De enige uitzondering hierop zijn bewerkte specimens die vóór 1947 vervaardigd werden, zoals juwelen, decoratie, kunstvoorwerpen, gebruiksvoorwerpen of muziekinstrumenten én die grondig verschillen van hun natuurlijke ruwe staat. Dit geldt enkel indien een deel van een dier (zoals tanden, hoorns, huid, geweien, botten of schelpen) grondig verschilt van zijn ruwe, natuurlijke staat. Deze bewerkte specimens worden ook *antiek* genoemd. Deze specimens mogen verhandeld worden met een bewijs dat ze voor 1947 werden vervaardigd. Deze uitzondering geldt echter niet voor ivoren voorwerpen, waarvan de handel in januari 2022 werd verstrengd.

» Daarnaast werd binnen België het bezit van Bijlage I/A specimens verboden. Er zijn een aantal uitzonderingen:

- indien het specimen ofwel gedekt is door een certificaat of door een invoervergunning afgeleverd door een CITES-beheersorgaan;
- indien ze *antiek* of bewerkte specimens betreffen, die vóór 1947 vervaardigd werden én grondig verschillen van hun natuurlijke ruwe staat;
- indien het museumstukken betreft die worden gehouden in wetenschappelijke instellingen, geregistreerd op de Dienst CITES.

Dit betekent dat overdracht van schenking, bijvoorbeeld bij een schenking van CITES-specimens aan musea die geen CITES-geregistreerde wetenschappelijke instelling zijn, dient te gebeuren met de nodige documenten. Het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen en het Museum voor Midden-Afrika zijn twee van de negen Belgische CITES-geregistreerde wetenschappelijke instellingen.⁵ De dienst CITES doet beroep op hen voor hun expertise in het determineren van dier- en plantensoorten, maar ook als eindbestemming voor ongewenste of in beslag genomen voorwerpen. Zo kunnen ze nog gebruikt worden voor educatieve en wetenschappelijke doeleinden. ■

Waarvoor kan de cultureel-erfgoedsector terecht bij CITES België?

- Alle vragen rond uitwisselingen van erfgoed met CITES-beschermde soort(en) in verwerkt. De Cel CITES is bevoegd voor het afleveren van de benodigde documenten, die deze handel mogelijk kunnen maken. Deze documenten kunnen worden aangevraagd via het online loket.
- Het bewijs van legale herkomst wordt niet afgeleverd door de Cel CITES, maar dient te worden opgemaakt tussen eigenaar en verwerver.
- Alle commerciële activiteiten (aankoop, verkoop, kweek etc.) dienen systematisch bijgehouden te worden in een register van binnenkomst en vertrek.
- Voorwaarden om een CITES-geregistreerde wetenschappelijke instelling te worden.
- Op de hoogte blijven van de wetgeving via de website of een account aanmaken bij het online loket.
- Ongewenste of illegale specimens kunnen worden gedeponneerd in een container voorzien in het onthaal van ons gebouw.

Zowel het online loket, het model van bewijs van legale herkomst als het model van register is terug te vinden op www.citesinbelgie.be of per mail aan te vragen via cites@health.fgov.be.

 Elke Malfait is jurist en senior attaché CITES bij de federale DG Milieu / FOD Volksgezondheid. Sarah Van Staen is er attaché.

Bronnen en literatuur

1. www.health.belgium.be/nl/vogel-en-habitatrichtlijn
2. www.speciesplus.net
3. www.citesinbelgie.be
4. Handel wordt gedefinieerd als: het binnenbrengen in de Europese Unie met inbegrip van aanvoer vanuit de zee, de uitvoer en wederuitvoer vanuit de Europese Unie en het gebruik, vervoer en de overdracht van eigendom in de Unie of in een Lidstaat van specimens waarop de bepalingen van deze verordening van toepassing zijn.
5. <https://cites.org/eng/common/reg/si/BE>

“HIER HOOR JE NOG DE STEM VAN DE NATUUR”

Erfgoed is voor letterlijk iedereen betekenisvol en relevant.
Bekende personen wijzen u de weg naar hun erfgoedplek.

De Uitkerkse Polder (nabij Blankenberge), de erfgoedplek van: **Pim Niesten**.

Na *Onze Natuur*, de film, is nu ook de gelijknamige documentairereeks op televisie te zien. *Onze Natuur* brengt fauna en flora in eigen land in beeld, en is het werk van regisseur-cameraman Pim Niesten. Waarom kiest hij voor de Uitkerkse Polder? “Voor *Onze Natuur* heb ik daar behoorlijk wat tijd gespendeerd. Het is een fantastisch gebied met een rijke geschiedenis. Tot de middeleeuwen was dit een flink slikken- en schorregebied, vergelijkbaar met het Zwin en het Verdronken Land van Saeftinghe. In de loop van de tijd heeft de mens het in cultuur gebracht: het is ingedijkt en er zijn sporen van kleine boerderijen met veedrinkpoelen. Vandaag is het een heel gevarieerd, wild grasland van zo’n 1.400 ha te midden van de polders. Er zijn hoger gelegen graslanden en ook geulen waarin het zilte water opborrelt. De vegetatie is uniek, met een heleboel zoutminnende planten zoals melkkruid en zeekraal. Het gebied trekt massa’s vogels aan, zowel trekvogels als vogels die er komen rusten en overwinteren. In de lente is het een grote broedkamer met weidevogels die het elders zwaar te verduren hebben. Hier zie en hoor je leeuweriken aan het werk, grutto’s en kieviten baltsen. Onze methoden van op efficiëntie gerichte landbouw houdt jammer genoeg geen rekening met hen.”

“Als natuurfilmer is het een hele uitdaging om op te gaan in de omgeving. Hier gebruikte ik een schuiltentje. Maar het kost tijd vooraleer de dieren eraan wennen, zeker in zulk open gebied. Bovendien was ik daar tijdens de lockdown in 2020. Opeens werd het er héél druk – niet bepaald ideaal om rustig te kunnen werken. (lacht) Het is positief dat zoveel mensen de natuur ontdekken en er waarde aan hechten. Toch moet ik vaststellen dat we ons in de vernieling aan het rijden zijn; het gaat echt niet goed met de biodiversiteit. Maar ik denk en hoop dat we het tij nog kunnen keren. Kom maar eens naar de Uitkerkse Polder om te zien hoe het kan. Zeker in de lente hoor je hier echt de stem van de natuur – een enorm contrast met de dode stilte van intensief landbouwgebied.” ■

www.pimniesten.com

Groot Onderhoud 2023

DE KLIMAATEDITIE

dinsdag 26 mei Lamot, Mechelen

Foto: Freepik.com

Dinsdag 16 mei wordt u verwacht voor een Groot Onderhoud dat qua urgentie en relevantie zijn gelijke niet kent. Komt u in Lamot Mechelen meedenken en -praten over de impact van de klimaatcrisis op erfgoed, de bijdrage van onze sector en het verkleinen van onze – en dus ook uw – voetafdruk?

Alle info op faro.be en hetgrootonderhoud.be

ERFGOED DAG

Beestig!

ZONDAG 23 APRIL 2023

± 1000
gratis
ACTIVITEITEN
in Vlaanderen
en Brussel

www.erfgoeddag.be

Dieren en erfgoed, wat hebben ze met elkaar te maken?
Je ontdekt het op Erfgoeddag!

Haal meer uit je Erfgoeddag met de ErfgoedApp

